

श्रीः.

अत्र व्याख्योदाहृताग्रन्था ग्रन्थकर्तारश्च.

पु.	पु.
अमृतार्थ 47, 48, 68.	भट्टारक 54.
अत्रिसंहिता 73.	भरद्वाजपारिशिष्ट 14, 17, 19, 27, 45, 73, 74, 87, 88.
आग्नेयपुराण 7.	भरद्वाजसंहिता 8, 9, 10, 71, 83.
कालनिर्णय 19.	भविष्यत्पुराण 22.
कोश (अमर) 51.	भागवत 75, 81.
क्रतुसंहिता 5.	भाष्यकृत् 54.
गारुड 22.	भृगु 8.
गालव 23.	महर्षयः 8, 9.
गौतम 19.	मुरारि 54.
चरमोपायनिर्णय 67.	मेधातिथि 8, 14, 23, 75.
जितन्ता 83.	यतिधर्मसमुच्चय 26, 73, 86.
तत्त्वसागरसंहिता 5.	रत्नमाला 48.
दत्तात्रेय 7, 8.	रामायण 75.
नृसिंहानुष्टुप 51.	रश्मीतन्त्र 89.
पञ्चस्तव 61.	वरवरमुनिकाव्य 20, 24, 25, 72, 75, 76, 85, 86,
पञ्चभूमंहिता 26.	वरवरमुनिचम्पू 6.
पराशर [मं] 9, 10, 12, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 73, 75, 88	वरवरमुनिशतक 15, 72, 73, 75,
पाद्मपुराण 10.	76.
प्रपञ्चमावित्री 47, 18, 65.	विश्वामित्र 22.
चृहम्पनि 11.	विष्णु 5.
महा 76.	वृद्धमनु 9.
मादा 9.	

यथाऽनुजीवी नृपतिं यथा भक्तश्च दैवतम् ॥ तथैव देशिकं शिष्यस्से-
वेत विनयान्वितः । दास्याभिमानोऽनुव्रज्या श्रवणं कीर्तनं स्मृतिः ॥”-
इत्यादिविशिष्टाधिकारिविषयविशिष्टशास्त्रदर्शनेन निरवधिकगुरुभक्ति-
भूम्ना च स्वाचार्यं भगवन्तं वरवरमुनिमधिकृत्य शतककाव्यचम्पु-
प्रमुखप्रबन्धानिबन्धनप्यपर्यवसितप्रीतिः ‘गुरोर्वार्ताश्च कथयेत्’ इति
विद्युत्तम्भिताभिनिवेशस्तसेवाधिकृत्य दिनचर्याख्यप्रबन्धं प्रारभमाण-
श्चिकीर्षितस्य निविघ्नपरिममाप्त्यर्थं स्वाधिकारानुरूपं गुरुनमस्क्रियारूप
मङ्गलमाचरन्ति-अङ्क इत्यादिना ॥

इयं हि दिनचर्या पङ्क्तिपावनं भगवन्तं वरवरमुनिमधिकृत्य प्रवृत्ता
स्वयमपि पङ्क्तिपावनी सकलैरपि निष्कृष्टसत्त्वनिष्ठैर्वेदिकवरिष्ठैः पङ्क्ति-
शोऽनुयागानुष्ठानारम्भेष्वनुसन्धीयत इति सम्प्रदायः ॥

अङ्क इत्यादि ॥ तुङ्गे निरतिशये, इदं भुवनमङ्गलविशेषणम्; भुव-
नानां भूलोकादीनां, मङ्गले मङ्गलसाधने; अगर्हितेष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलम्,
अत्र हेतुहेतुमतोरैक्याद्वेत्यलङ्कारविशेषः । मङ्गले स्वयं प्राप्ये वा;
मङ्गेरलन्, मणि समर्पण इत्यतो मङ्गलशब्दो निष्पन्नः । इदं च पूर्वो-
त्तराम्यामन्वेति । कवेरकन्यायाः कावेर्याः, अङ्के उत्सर्जे; रङ्गे धास्त्रि-
‘यस्माद्रक्तिं गतो विष्णुः’ इत्युत्तरीत्या भगवदत्यन्ताभिमतस्थानविशेषे;
मुखासीनं-मुखेन वसन्तं; वरवरं मुनि-रूपशाय्यादिभिश्चरन्तराजनेन
सौसादृश्यात्तदाह्वयधरं तत्त्वयाथात्म्यमननशीलं; वन्दे-नमामि
स्तोमि च; वदि अभिवादनमनुत्योरिति हि धातुपाठः । एवं हि करण-
त्रयेणापि मङ्गलमनुष्ठितं भवति । कवेरकन्यायाः अङ्के रङ्गे धास्त्रि
मुखासीनमित्यनेन वत्सलतरस्समाताम्युत्सङ्गमुत्तानिपण्णशिशुसमाधिः
स्फोर्यते । अत्र ‘दुग्धाब्धिर्ननको जनन्यहमियं श्रीरेव पुत्रीररदश्री-
रक्षेत्रः’ इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । मुखासीनमित्यत्र च-एतदवतारानन्तरं

मयि प्रविशति श्रीमन्मन्दिरं रङ्गशायिनः ।'

पत्युः पदाम्बुजं द्रष्टुमायान्तमभिदूरतः ॥ २ ॥

श्रीरङ्गविष्टवो नाम्तीति प्रसिद्धिस्सूचिता; अङ्क इत्यकारेण उपक्रमा-
त्तस्य च भगवदभिमानत्वात् । “देवतावाचकाश्शब्दा ये च स्युर्भ-
द्रवाचकाः । ते सर्वेनेन निन्द्यास्म्युल्लिखितो गणतोऽपि वा ॥” —
इत्येतदत्रानुसन्वेयम् ॥ १ ॥

अथ स्याचार्येण स्वविषयीकारप्रकारमनुसन्दधान — “तद्वचश्श्रवणो-
त्सुकः । निग्रहालोकनपर श्रवण कीर्तन स्मृति ॥” — इति भरद्वाजोक्तप्र-
कारेण स्याचार्यमन्त्रश्रवणादीनां फलरूपता भवदु सप्रतिभटता च वदन्
‘प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्या’ इत्याद्युक्तीत्या प्रत्यक्षतो गुरु स्तुवन्नर्थाधि-
कोषितग्रन्थार्थं संगृह्णाति — मयिप्रविशतीत्यादिना अनासन्नमित्य-
न्तेन ॥ श्रीमन्निति सम्बुध्यन्तं, श्रीमदिति मन्दिगनिशेषण वा ; श्रीरिह
स्वरूपानुसन्धेयसम्पत्, तदतिशयश्च मनुष्य ; आद्ये कर्तृत्वेनान्त्ये
अधिकरणत्वेन च तद्वत्त्वं द्रष्टव्यम् ; रङ्गशायिनः मन्दिरं मयि प्रवि-
शति सति — पूर्वं वैमुख्यहेतुदुरितदूषिते मयि अनुकल्पभूतमुरमित्पाद-
लिप्सामात्रेण प्रविशति सति । पत्युः — पति विश्वस्येत्युक्तसर्वशेषिणः,
पदाम्बुजं द्रष्टु रङ्गशायिनो मन्दिरमभिदूरतस्ममीपे आयान्तः ; अस्य च
त्वामित्यनेनान्वयः । मयि प्रविशति आयान्तमित्यनेन तदेतत्कार-
तालीयमिति न्यायमूचिनः ; अविदूरत इत्यनेन च — ‘तद्वृष्टिगोचरास्तर्क-
मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।’ इत्युक्तप्रकारेण तत्सन्निधिप्रभावाद्देवस्यहेतु-
दुरित नष्टमिति स्फोर्यते । पत्युः पदाम्बुजमित्यनेन तु — “देवतान्तर-
शब्दादिभक्तिदृष्ट्याग्यहेतुषु । साम्यदृष्ट्यरमेकान्तो हरौ भवामीति
शुद्धिमान् ॥” — इत्युक्तपारमैकान्त्यविशेषो यतीन्द्रप्रवणम्य ध्रुव्यते ।

वैकुण्ठगद्य	पु. 21, 79.	श्रीगुणरत्नकोश	पु. 71.
व्यास	8.	श्रीभाष्य	54.
शङ्ख	73.	श्रीवचनसूषण	70, 71.
शाण्डिल्य	5, 16, 19, 22,	सप्तस्तवी	62.
26, 45, 71, 73, 74, 86, 88.		स्कान्दपुराण	22.
शौनक	5, 86.	स्तोत्ररत्न	62, 81, 83.

॥ श्रीः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

दिनचर्या सव्याख्या.

सौम्यजामातृयोगीन्द्रचरणाम्बुजपद्मम् ।
देवराजगुरुं वन्दे दिव्यज्ञानप्रदं शुभम् ॥

पूर्वदिनचर्या

अङ्गे कवेस्कन्यायास्तुङ्गे भुवनमङ्गले ।
रङ्गे धाम्नि सुखासीनं वन्दे वरवरं मुनिम् ॥ १ ॥

व्याख्या

सेवेऽहं भक्तिसाराख्यं सौदर्शनमहं महः ।
ययौ जङ्गमतां येन वेगासेतुर्विभावितः ॥
दिनचर्या व्याकरोति देवराजार्यनिर्मिताम् ।
वरदार्यदयानिघ्नो बाधूले वीरराघवः ॥

तत्रभवान् वरवरमुनिदासापरनामधेयो देवराजगुरुः—“गुरोर्नाम
सदा जपेत् । तदर्धनिश्च वर्तेत साक्षान्नारायणो हि सः । कुर्वीत परमां
भक्तिं गुरौ तत्प्रियवत्सलः ॥ तदरिष्टावसादी च तन्नामगुणहर्षितः ।

यथाऽनुजीवी नृपतिं यथा भक्तश्च दैवतम् ॥ तथैव दौशिकं शिष्यस्ते-
वेत विनयान्वितः । दास्याभिमानोऽनुव्रज्या श्रवणं कीर्तनं स्मृतिः ॥"—
इत्यादिविशिष्टाधिकारिविषयविशिष्टशास्त्रदर्शनेन निरवधिकगुरुभक्ति-
भूम्ना च स्वाचार्यं भगवन्तं वरवरमुनिमधिकृत्य शतककाव्यचम्पु-
प्रमुखप्रबन्धाभिवध्नन्नम्यपर्यवसितप्रीतिः 'गुरोर्वार्ताश्च कथयेत्' इति
विद्युत्तन्मिताभिनिवेशस्तरेवाधिकृत्य दिनचर्याख्यप्रबन्धं प्रारभमाण-
श्चिकीर्षितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं स्वाधिकारानुरूपं गुरुनमस्क्रियारूपं
मङ्गलमाचरति—अङ्कइत्यादिना ॥

इयं हि दिनचर्या पङ्क्तिपावनं भगवन्तं वरवरमुनिमधिकृत्य प्रवृत्ता
स्वयमपि पङ्क्तिपावनी सकलैरपि निष्कृष्टसत्त्वनिष्ठैर्वदिकवरिष्ठैः पङ्क्ति-
शोऽनुयागानुष्ठानारम्भेष्वनुसन्धीयत इति सम्प्रदायः ॥

अङ्क इत्यादि ॥ तुङ्गे निरतिशये, इदं भुवनमङ्गलविशेषणम्; भुव-
नानां भूलेकादीनां, मङ्गले मङ्गलसाधने; अगाहितेष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलम्,
अत्र हेतुहेतुमतोरैक्याद्धेतुलङ्कारविशेषः । मङ्गले स्वयं प्राप्ये वा;
मङ्गेरलच्, मगि समर्पण इत्यतो मङ्गलशब्दो निष्पद्यः । इदं च पूर्वा-
त्तराम्यामन्वेति । कवेरकन्यायाः कावेर्याः, अङ्के उत्सङ्गे; रङ्गे धासि—
'यस्माद्रक्तिं गतो विष्णुः' इत्युक्तरीत्या भगवदत्यन्ताभिमतस्थानविशेषे;
सुखासीनं—सुप्तेन वसन्तं; वरवरं मुनि—रूपौदार्यादिभिश्चरितरामेन
सौसादृश्यात्तदाह्वयधरं तत्त्वयायात्म्यमननशीलं; वन्दे—नमामि
ल्लोमि च; यदि अभिषादनस्तुत्योरिति हि धातुपाठः । एयं हि करण-
त्रयेणापि मङ्गलमनुष्ठितं भवति । कवेरकन्यायाः अङ्के रङ्गे धासि
सुखासीनमित्यनेन वत्सलतरस्यमातामद्युत्सन्नसुरानिपण्णशिगुप्तमाधिः
स्फोर्यते । अत्र 'दुग्धाब्धिर्जनको जनन्यहमियं श्रीरेव पृथ्वीरदधी-
रङ्गेश्वरः' इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । सुरासीनमित्यत्र च—एतदवतारानन्तरं

मयि प्रविशति श्रीमन्मन्दिर रङ्गशायिन ।

पत्यु पदाम्बुज द्रष्टुमायान्तमन्दिरत ॥ २ ॥

श्रीरङ्गविष्णो नाम्नीति प्रसिद्धिस्मृचिता, अङ्क इत्यकारेण उपक्रमात्तस्य च भगवदभिधानत्वात् । “देवतावाचकाशब्दा ये च स्युर्मन्त्रवाचका । ते सर्वेनेन निन्द्यामस्युरापिनो गणतोऽपि वा ॥” — इत्येतद्वानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

अथ स्तौत्रार्थेण स्वविषयीकारप्रकारमनुमन्दवान् — “तद्वचश्श्रवणोत्सुक । विग्रहालोचनपर श्रवण कर्तितन मृति ॥” — इति भरद्वाजोक्तप्रकारेण स्वाचार्यवचश्श्रवणादीना फलरूपता भवदु स्वप्रतिभटता च वदन् ‘प्रत्यक्षे गुरव म्नुत्या’ इत्याद्युक्तीत्या प्रत्यक्षतो गुर स्तुवनार्थाच्चि-कोपितग्रन्थार्थं सगृह्णाति — मयिप्रविशतीत्यादिना अनास्रदमित्यन्तेन ॥ श्रीमन्निति सम्बुध्यन्त, श्रीमदिति मन्दिगमिशेषण वा, श्रीरिह स्वरूपानुरूपपदे द्वयसम्पत्, तदतिशयश्च मतुनर्थ, आद्ये कर्तृत्वेनान्त्ये अविस्मरणत्वेन च तद्वत्त्व द्रष्टव्यम्, रङ्गशायिन मन्दिर मयि प्रविशति सति — पूर्वं वेमुरयहेतुदुरितदूषिते मयि अनुकल्पभूतमुराभित्पाद छिप्सामात्रेण पविशति सति । पत्यु — पति विश्वस्येत्युक्तसर्वशेषिण, पदाम्बुज द्रष्टु रङ्गशायिनो मन्दिरमन्दिदूरतम्मर्मापे आयान्त, अस्य च त्वामित्यनेनान्वय । मयि प्रविशति आयान्तमित्यनेन तदेतत्कारण तालीयमिति न्यायम्मूचिन, अविदूरत इत्यनेन च — ‘तदृष्टिगोचरास्सर्वे मुच्यन्ते सर्वत्रिलिखे ।’ इत्युक्तप्रकारेण तत्सन्निधिप्रभावाद्देमुम्यहेतु दुरित नष्टमिति स्फोर्यते । पत्यु पदाम्बुजमित्यनेन तु — “देवतान्तर दृष्टगदिभक्ति दृष्ट्याग्यहेतुष । साम्यवृत्तरमेकान्तो हरो स्वामीति बुद्धिमान् ॥” — इत्युक्तपारमेकात्यविशेषो यतीन्द्रप्रवणम्य ध्यायने ।

सुधानिधिमिव स्वैरस्वीकृतोदग्रविग्रहम् ।

प्रसन्नार्कप्रतीकाशप्रकाशपरिवेष्टितम् ॥ ३ ॥

श्रीरङ्गराजचरणाम्बुजदिदृक्षया श्रीरङ्गमन्दिरं प्रविशतो मम भवद्विष-
यीकारलाभः काष्ठविचायकस्य महानिधिलाभ इवेति भावः ॥ २ ॥

‘आपादान्मौलिपर्यन्तं गुरुणामाकृतिं स्मरेत् । विग्रहालोक न परः’
इत्यादिकमभिसन्धायाह—सुधानिधिमिति ॥ स्वैरेण स्वेच्छया, स्वीकृतः
अपूर्वतयोपात्तः, उदगोऽतिशयितरामणीयको विग्रहो येन तथोक्तः,
तादृशं ; सुधानिधि क्षीरसागरमिव स्थितम् । अत्र स्वैरस्वीकृतेत्यत्यन्ता-
भिमतत्वं विग्रहस्य व्यज्यते ; कर्मायत्तत्वे हि शरीरस्यानभिमतत्वमपि
तदापतति । उदग्रेति सुधानिधित्वावस्थापेक्षयाऽपि रामणीयकाति-
शयोऽभिसंहितः । यथावस्थितस्य सुधानिधेरुपमानानर्हत्वव्यञ्जनाय
चात्रोपमानशिक्षणं कृतं ; तावताऽप्यभास्वरशुक्लत्वापत्त्याऽऽह प्रसन्ने-
त्यादि । प्रसन्नत्वमिह सौम्यशीतलत्वादीनां समवायः ; तेन चार्को विशे-
ष्यते । यथावस्थितस्य ह्यर्कस्योष्मलत्वादुपमानानर्हत्वं ; प्रसन्नार्कप्रती-
काशेन प्रसन्नसूर्यसदृशेन, प्रकाशेन द्योतेन, परितस्तमन्तात्, वेष्टित-
मावृतम् ; इकः काश इति प्रतिशब्दस्य दीर्घः । पूर्वत्रात्र चाभूतोप-
मालङ्कारः ; अत्र प्रबन्धे प्रायेणानुप्रासशब्दालङ्कारः ; अत्र तु सन्दर्भ-
कुलकं नाम शब्दालङ्कारश्च उपमादयश्चार्थालङ्कारास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः ।
‘कुलकस्तु स्याद्वल्मीके काकतिन्दुके । क्लीबे त्वेकान्वयश्लोकवृन्दे’ इति हि
रत्नमाला । अत्र प्रसन्नार्केत्यत्र ‘तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्च-
सम् ।’ इत्युक्तभगवदन्वयप्रयुक्तं सौम्यत्वमभिप्रेतम् ; ‘हृदि निवसति
यस्य सौम्यरूपः’ इति ह्युक्तम् । पूर्वत्र माधुर्यगाम्भीर्यपावनत्वादीनि
विवक्षितानि ; अत्र तु स्वकान्त्या विश्वाप्यायकत्वं विवक्षितम् । अत्र
सुधानिधिदृष्टान्तेनास्य शेषात्तारत्वं स्फोरितम् ; यथोक्तं शतके—

पार्श्वतः पाणिपद्माभ्यां परिगृह्य भवत्प्रियौ ।

विन्यस्यन्तं शनैरङ्गी मृदुलौ मेदिनीतले ॥ ४ ॥

“नित्यं पत्युः परिचरणतो वर्णतो निर्मलत्वान्”—इत्यादि ॥ ३ ॥

आयातमित्युक्तमायानं विशिनष्टि—पार्श्वत इत्यादिना ॥ पार्श्वतः पार्श्वयोः, सप्तम्यास्तसिः; भवतः सर्वविषयविरक्तस्य तव, प्रियौ—ज्ञान-व्यवसायप्रेमसमाचारैर्निरतिशयप्रेमस्थानभूनौ बाधूलवरदनारायणतद-नुजश्रीनिवासगुरुवर्यौ । यथोक्तं शतके—“प्रेमस्थानं वरवरमुने सन्तु सन्तश्शतं ते तुल्यः को वा वरदगुरुणा, तेषु नारायणेन ।”—इति । मुक्तके च—‘वरवरमुनिवर्यधनकृपापात्रम्’ इति । १. पाणिपद्माभ्यां—पावनत्वमोग्यत्वादिना पद्मतुल्याभ्यां; कराभ्यां परिगृह्य—अहिरन्तश्चै-करूप्येण गृहीत्वा; यद्वा कन्यभिप्रायेण परिग्रहोक्तिः, परिग्रहो ह्युत्कृष्टकर्तृकापकृष्टकर्मस्वीकारः । मृदुलौ सुकुमारौ, अङ्गी चरणौ, मेदिनीतले भूतले, शनैर्मन्दं, विन्यस्यन्तं निदधानं भवन्तमित्यन्वयः । अत्र परिगृह्येत्यनेन भवत्प्रियशब्दनिर्दिष्टयोः हस्तदानं व्यज्यते । उक्तं च भरद्वाजपरिशिष्टे—“नीचैस्तंश्लेषणं हस्तदानं मार्गप्रदर्शनम् । पश्चात् पार्श्वपुरोयानं जयालोकादिभाषणम्”—इति ॥

यद्यपि—पाणिपद्माभ्यां परिगृह्येत्यनेन त्रिदण्डधारणस्यानवकाशः प्रतीयते; स तु न युज्यते, त्रिदण्डधारणस्य नित्यशो विहितत्वात् । तथा च श्रीमति पाद्यरात्रे तत्त्वसागरसंहितायां—‘विष्णुरूपं त्रिदण्डारूपं सर्वदा धारयेद्यतिः ।’—इति । अनुद्ध—‘विशतिं धारयेन्मातां दश वा पञ्च नित्यशः’—इति । तथा विष्णुः—“उपवीतं त्रिदण्डं च पात्रं न्यपवि-श्रक्तम् । कौपीनं कटिमूत्रं च न त्याज्यं यावदायुषम्”—इति । न चान्येन त्रिदण्डधारणं युज्यते, तस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्; यदाह शौनकाः—“ब्रह्ममूत्रं त्रिदण्डं च शिस्तवद्विभृयात्स्वयम् । वाहयेदि-

अम्लानकोमलाकारमाताम्रविमलाम्बरम् ।

तरेणाथ प्रायश्चित्ती भवेद्यतिः"—इति ॥ तथाऽपि—सम्यग्ज्ञानवद्विषये केन चिन्निमित्तविशेषेण त्रिदण्डधारणस्य कादाचित्कविरहेऽप्यदोषात्; तथा च ऋतुः—"शीलं वृत्तं श्रुतं ज्ञानं वैराग्यं धर्मलक्षणम् । ऐश्वर्यं विद्यते यस्य मात्राभिस्तस्य किं फलम्"—इति । त्रिदण्डं हि मात्रान्तर्भूतम्; भगवन्मन्दिरगमनस्य भगवत्प्रणामार्थत्वात्त्रिदण्डधारणस्य न भगवत्प्रणामेन सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्त्रिदण्डधारणविरह उपपद्यते । उक्तं हि शाण्डिल्येन—

“निधाय दण्डवद्देहं प्रसार्य चरणौ करौ ।

बद्ध्वा मुकुलवत्पाणी प्रणामो दण्डसंज्ञितः ॥

पादौ शिरस्तथा हस्ती निकुञ्च्य मुकुलाकृती ।

मनोबुद्ध्याभिमानेन प्रणामोऽष्टाङ्गसंज्ञितः ॥” —इति ॥

न हि त्रिदण्डधारणे पाण्योर्मुकुलीकरणमुपपद्यते, न चैकेन त्रिदण्डधारणमितरेण तु करेण प्रणाम इति युक्तं; एकहस्तप्रणामस्य निषिद्धत्वात्; तदुक्तं भगवता—“एकेन पाणिना यो वै प्रणमेद्देवमच्युतम् । तस्य दण्डः करच्छेद इति धर्मविदो विदुः”—इति । अतोऽत्र—पत्युः पदान्बुजं द्रष्टुमायान्तमिति प्रक्रमानुसारात् पाणिपश्चाभ्यां परिग्रहोक्तिरुपपन्ना; त्रिदण्डवियोगनिषेधस्तु प्रणामविशेषादिकालव्यतिरिक्तकालविषय इति भावः । शनैरित्यत्र ‘दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं’ ‘दृष्टिपूतपदन्यासी’ इत्यादिकमभिसंहितम् । मेदिनीशब्देन च मधुरैः टभमेदोमेदुराया भूमेरीदृशदिव्यचरणनलिनयुगलव्यतिकरो महाभाग्यपरिणाम इति व्यज्यते; अथवा दिव्यचरणयुगलं सस्नेहं भूमिरनुभवतीति व्यज्यते । निमिदास्नेहन इति धातुपाठः ॥ ४ ॥

आर्षीनविपुलोरस्कमानुभुजभूषणम् ॥ ५ ॥

एवं पादाब्जसौभाग्यमनुभूय दिव्याङ्गसौकुमार्यमाश्रमोचितपरिधान-
सौष्ठवमवयवान्तरसौन्दर्यं चानुमन्वते—अम्लानेति ॥ अम्लान इव
कोमलो मृदुल आकारो विग्रहो यस्य, स तथोक्तः, तं; अम्लानस्तु
महासहेतिकोशः। अम्लानः—(अमलकलकीकुम्भी); तस्य शिरीषमाल-
त्यादिभ्योऽपि सौकुमार्यातिशयप्रसिद्ध्या तत्सादृश्यं वर्णितं; अनेन न
केवलं मृद्वचोर्मिदुलत्वं, किं तु सर्वावयवेष्वित्युक्तं भवति। केचित्तु—उपरि
पादत्रयेऽपि दीर्घोपक्रमत्वात्तदानुरूप्याय आद्यपादेऽपि दीर्घोपक्रमपाठ-
माद्रियन्ते; तत्र—अम्लान इव कोमलः अम्लानकोमलः, आ समन्ता-
दम्लानकोमलः आम्लानकोमलः—इति विग्रहो द्रष्टव्यः। अम्लानशिरी-
ष इत्यप्यन्ये। आताम्रं समन्ताद्रक्तं विमलं शुद्धमम्बरं यस्य स
तथोक्तः, तम्। आताम्रत्वं गैरिकधातुना रक्तत्वम्; तदाह दत्तात्रेयः—
“मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं रक्तं गैरिकधातुना। धार्यं यज्ञोपवीतं तु सितं
नवगुणान्वितम्”—इति। विमलत्वं च—सुधानिधिमिवेत्युक्तवर्ण-
विशेषलब्धपरभागवत्त्वम्। एतेन सुधासमुद्रस्थितविद्रुमपटलसादृश्यं
व्यज्यते। आर्षीनं तुङ्गम्, विपुलं विशालं, उरो वक्षो, यस्य स तथोक्तः,
तम्; उरःप्रभृतिभ्यश्चेति बहुव्रीहौ कप्। आजानु जान्वभिव्यासौ
भुजौ भूषणं यस्य स तथोक्तः, तम्। अत्र योग्यताभिप्रायेण भुजयो-
रानुत्वमनुसंहितम्; नातः पार्श्वतः पाणिपद्माभ्यां परिगृह्येत्यनेन
व्याघातः; तयोः श्रमाशङ्कया वा परमदयालोर्मध्ये मध्ये किञ्चित्कालं
भुजयोः प्रसारणादानुत्वं विवक्षितम्। अत्र—“चक्षुः कुक्षिश्च वक्षश्च
घ्राणस्तन्विललाटकाः। सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गास्तुलप्रदाः ॥
दीर्घभ्रूवाटुमुष्कन्तु चिरजीवी धनी नरः”—इत्यारिकं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अम्भोजबीजमालाभिरभिजातभुजान्तरम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्ररूपश्लिष्टमुचितस्थानलक्षणैः ॥ ७ ॥

भिनेत्यनेन सहजयोरिव सदेशत्वमभिप्रेतम् ; यथोक्तं महापिभिः—
“नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधस्तात्तु तपःक्षयः । तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं
विज्ञानतो”—इति ॥ ६ ॥

एवं वक्षस्स्थलं तत्पार्श्वसम्बन्धिभुजयुगं भुजशिखरावलम्बि यक्षसूत्रं
तत्सदेशनाभिस्थानुसंहितम् । अथ तदुपरिस्पर्शिनीमञ्जरीमाला-
मूर्ध्वपुण्ड्रांश्च भुजभुजान्तरादिसम्बन्धिनोऽनुसन्धत्ते—अम्भोजेति ॥
अम्भोजबीजमालाभिः पद्माक्षमालाभिः; अभिजातं सुन्दरं, भुजान्तरं भुजौ
च तन्मध्यमूतं वक्षश्च यस्य स तथोक्तः, तं; उचितानि शास्त्रानुरूपाणि,
स्थानानि उदरादीनि, लक्षणानि सान्तरालत्वदशाङ्गुलत्वसपादत्वादीनि
येषां तथोक्ताः, तैरूर्ध्वपुण्ड्रैः; ऊपश्लिष्टं संयुक्तं, उपश्लेषोक्तिः
पुष्पितवत् सुवदितरवाभिप्रायिका; विशिष्टाधिकारिणां पद्माक्षमालादि
स्मृतिसिद्धम्; तथा च भरद्वाजः—“पवित्राण्यञ्जनीनानि शङ्खचक्राङ्क-
भूषणम् । धारयेद्वैष्णवं नाम वैष्णवाश्रयमेव वा”—इति; पराशरश्च—
‘उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं तथैव च । पद्माक्षमालां कौशेयं सततं
धारयेद्भिजः’—इति । मालाभिरिति बहुवचनं शतपञ्चसहस्रपञ्चबीज-
कृतवैचित्र्यार्थकृतमालाबहुत्वं तुलसीकाष्ठखण्डकृतमालापवित्रमाला-
बहुत्वं चाभिप्रेति । उक्तं च—‘ये कण्ठलग्नतुलसीनल्लिनाक्षमाला’—
इत्यादि । बाले च—“श्रीकृष्णतुलसीकाष्ठमणिमालां तथैव च । श्रीम-
त्पवित्रं देवेन धारितं वै गले तथा । सह पद्माक्षमालां च”—इति ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविषये च वृद्धमनुः—“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्य यतीनां तु विशे-
षतः । भस्मचन्दनगन्धादीन् वर्जयेद्यावदायुषम्”—इति । पराशरश्च—
“आदाय वैष्णवसंज्ञान्मृत्तिकां विमलां सिताम् । मूलमन्त्रेणाभिमन्त्र्य

मृणालतन्तुसन्तानसंस्थानधवलत्विव्या ।

शोभितं यज्ञसूत्रेण नाभिविम्बसनाभिना ॥ ६ ॥

अथ वक्षसि स्थितं यज्ञसूत्रमनुसन्धत्ते-मृणालेति ॥ मृणालस्य
वित्तस्य, तन्तूनां सूत्राणां, सन्तानस्य विततिविशेषस्य, संस्थानस्यैव
सन्निवेशस्यैव ; धवला त्विद् कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं, तेन ; यद्वा-धवला
त्विद्, यस्य तद्धवलत्विद् । मृणालतन्तुसन्तानसंस्थानमिव धवलत्वि-
डिति विग्रहे-उपमानानि सामान्यवचनैरिति सूत्रेण समासः ; अतो न
व्यधिकरणबहुव्रीहिः ; 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे ।'-इति
रत्नमाला । नाभिविम्बस्य मण्डलाकारनाभेः, सनाभिना सहजेन ; अत्र
च-'स्वरस्सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरा सम्प्रशस्यते ।'-इत्येतदनुसन्धेयम् ;
'सपिण्डास्तु सनाभयः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजास्समाः'-इत्य-
मरः । समाना नाभिर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ ज्योतिर्जनपदेत्यादिना
समानस्य सभावः । यज्ञसूत्रेण यज्ञोपवीतेन, शोभितम् । धवलत्विवेत्यत्र
च-'धार्यं यज्ञोपवीतं स्यात्तिसत् नवगुणान्वितम् ।'-इति दत्तात्रेयवचन-
मभिप्रेतम् ; मेधातिथिरप्याह-"यतीनां त्रीणि शुक्लानि भवन्त्येतानि
नित्यशः । यज्ञोपवीतं दन्ताश्च तथा जन्तुनिवारणम्"-इति ; जन्तुनि-
वारणं जलपवित्रम् । यज्ञसूत्रमिति यज्ञोपवीतपर्यायः ; तदुक्तं मह-
र्षिभिः-"तन्महामुनिभिर्वेदं ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् । उपवीतं ब्रह्मसूत्रं सूत्रं
यज्ञोपवीतकम् ॥ यज्ञसूत्रं देवल्क्ष्य इत्याख्याप्पट्टमेण तु"-इति ।
यज्ञसूत्रेणेत्येकत्वं पथेकत्ववद्विवाहितम् ; तथा च व्यासभरद्वाजा-
"एकमेव यत्तस्मूत्रं सागिनं ब्रह्मचारिणः । सोत्तरीयाणि गृहिणस्तथैव
वनवासिनः"-इति ; तथा भृगुरपि-"उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः
स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः"-इति । सना-

अम्भोजबीजमालाभिरभिजातमुजान्तरम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रैरुपश्लिष्टमुचितस्थानलक्षणैः ॥ ७ ॥

भिनेत्यनेन सहजयोरिव सदेशत्वमभिप्रेतम् ; यथोक्तं महापिभिः—
“नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधस्तात्तु तपःक्षयः । तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं
विज्ञानतो”—इति ॥ ६ ॥

एवं वक्षस्स्थलं तत्पार्श्वसम्बन्धिभुजपुगं भुजशिखरावलम्बि यत्तसूत्रं
तत्सदेशनाभिस्थानुसंहितम् । अथ तदुपरिस्पर्शनीमञ्जबीजमाला-
मूर्ध्वपुण्ड्रांश्च भुजभुजान्तरादिसम्बन्धिनोऽनुसन्धत्ते—अम्भोजेति ॥
अम्भोजबीजमालाभिः पद्माक्षमालाभिः; अभिजातं सुन्दरं, भुजान्तरं भुजौ
च तन्मध्यभूतं वक्षश्च यस्य स तथोक्तः, तं; उचितानि शास्त्रानुरूपाणि,
स्थानानि उदरादीनि, लक्षणानि सान्तरालत्वदशाङ्गुलत्वसपादत्वादीनि
येषां तथोक्ताः, तैरूर्ध्वपुण्ड्रैः; उपश्लिष्टं संयुक्तं, उपश्लेषोक्तिः
पुष्पितवत् सुघटितरवाभिप्रायिका; विशिष्टाधिकारिणां पद्माक्षमालादि-
स्मृतिसिद्धम्; तथा च भरद्वाजः—“पवित्राण्यञ्जबीजानि शङ्खचक्राङ्क-
भूषणम् । धारयेद्वैष्णवं नाम वैष्णवाश्रयमेव वा”—इति; पराशरश्च—
‘उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं तथैव च । पद्माक्षमालां कौशेयं सततं
धारयेद्विजः’—इति । मालाभिरिति बहुवचनं शतपत्रसहस्रपत्रबीज-
कृतवैचित्र्यार्थकृतमालात्रहुत्वं तुलसीकाष्ठखण्डकृतमालापवित्रमाला-
बहुत्वं चाभिप्रेति । उक्तं च—‘ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमालाः’—
इत्यादि । ब्राह्मे च—“श्रीकृष्णतुलसीकाष्ठमणिमालां तथैव च । श्रीम-
त्पवित्रं देवेन धारितं वै गले तथा । सह पद्माक्षमालां च”—इति ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रविषये च वृद्धमनुः—“ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्य यतीनां तु विशे-
षतः । मत्स्यचन्दनगन्धादीन् वर्जयेद्यावदायुषम्”—इति । पराशरश्च—
“आदाय वैष्णवश्रेष्ठान्मृत्तिकां विमलां सिताम् । मूलमन्त्रेणाभिमन्त्र्य

ऊर्ध्वपुण्ड्राणि धारयेत् ॥ ललाटादिषु चाङ्गेषु केशवादीन् यथाक्रमम् ।
 व्यङ्गुलं व्यङ्गुलं वाऽपि सान्तरालं प्रकल्पयेत् । पार्श्वमङ्गुलिमात्रं तु
 ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य लक्षणम् ॥ हरेः पादाकृतिं रम्यं सुपार्श्वं सुमनोरमम् ।
 नासिकामूलमारम्य ललाटान्तं सुविन्यसेत् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि
 स्थानानि द्विजसत्तमाः । व्यूहभेदानि नामानि वक्ष्यामि च पृथक्पृथक् ॥
 चतुस्त्रिंशद्गुलं वाऽपि विस्तारं परिकल्पयेत् ॥ ललाटे केशवायेति
 चतुरङ्गुलमायतम् । चतुश्चक्रधरं देवं शुद्धनाम्यूनदप्रभम् । कुक्षौ
 नारायणायेति धारयेत्तु दशाङ्गुलम्—इत्यादि । तथा श्रीपाद्मरात्रे
 पराशरसंहितायां स एवाह—“नासादौ व्यङ्गुलं पादं मध्यं सार्धा-
 ङ्गुलं भवेत् । पार्श्वमङ्गुलिमात्रं तु सुस्पष्टं धारयेद्विजः”—इति । पाद्म-
 पुराणे—‘आरम्य नासिकामूलं ललाटान्तं सुविन्यसेत् । समारम्य भ्रुवो-
 र्मध्यमन्तरालं प्रकल्पयेत्’—इति; ‘अन्तरालं व्यङ्गुलं स्यात् पार्श्वो-
 वङ्गुलमात्रकौ’—इति च । ‘द्वयं दीयं ततं तनु । वक्रं विरूपं बद्धाग्रं
 छिन्नमूलं पदच्युतम् । अशुभ्रम्’—इत्यारम्य, ‘पुण्ड्रमाहुरनर्थकम्’—
 इति च; पदच्युतं—च्युतपदमित्यर्थः, विन्दुच्युतमित्यादिवत्, न तु
 पदरूपेण च्युतमिति; रूपेणेत्यध्याहारप्रसङ्गात्; छिन्नमूलमशुभ्रमिति
 च पूर्वोत्तरवैरूप्यप्रसङ्गाच्च । भरद्वाजश्च—‘उदरे हृदि कण्ठे च दशाष्ट-
 चतुरङ्गुलान्’—इत्यादि विस्तरेणाह । ‘त्रयोदश द्वादश वाऽप्यूर्ध्व-
 पुण्ड्राणि धारयेत्’—इति स एवाह ॥ अत्र च सङ्ख्याविशेषानुक्ति-
 रुभयसम्भवाभिप्रायेण; ‘यद्वा दशोर्ध्वपुण्ड्राणां धारणं तच्च पार्थिवम्’—
 इत्यन्यपरोत्तानप्येतत्परामर्शदर्शनात् । अत्रापि द्वादशसङ्ख्येयं वा
 विनसिना । अत्र श्रीनूर्णधारणमप्यभिप्रेतम्; यथाऽह पराशरः—
 ‘ऊर्ध्वपुण्ड्रम्यान्राले हरिद्रां धारयेच्छिष्यम्’—इति । भरद्वाजश्च—
 ‘ततो दिव्यं च हरिद्रं सहेमगुलसीदलम् । मन्त्रेण धारयेच्छर्णम्’—
 इति ॥ अम्भोजर्जागमागशब्दे नामहृत्क्षणा बोध्या ॥ ७ ॥

काश्मीरकेसरस्तोमकडारस्निग्धरोचिषा ।

कौशेयेन समिन्धानं स्कन्धमूलावलम्बिना ॥ ८ ॥

एवमूर्ध्वपुण्ड्रानुबन्धात् स्कन्धमूलं तत्स्यमुत्तरीयं चानुसन्धत्ते—
काश्मीरेति ॥ काश्मीरकेसराणां कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्कानां स्तोमस्येव
सङ्घातस्येव कडारं रक्तं स्निग्धं रोचिः कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं, तेन;
स्निग्धशब्देन चाकषक्यं विवक्षितम् । स्कन्धमूलं कण्ठमूलमवलम्बत इति
स्कन्धमूलावलम्बि, सुप्यजाताविति णिनिः । कौशेयेन कृमिकोशोत्थ-
वस्त्रविशेषेण, समिन्धानं परभागेन दीप्यमानम् । अत्र स्कन्धमूलावल-
म्बितेत्युत्तरीयत्वेन धारणमभिसंहितम् । पाराशरो हि चतुर्णामाश्रमाणां
पृथक्पृथक् परिधानं वक्ष्यन् आदौ चातुराधम्यसाधारणं कौशेयधारणं
पृथगाह—‘उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं तथैव च । पद्माक्षमालां
कौशेयं सततं धारयेत् द्विजः’—इति; नोत्तरीयमिति निषेधस्त्व-
वैष्णवव्यतिविषयः । आयान्तमित्यागमनसमयावस्थितदशानुसन्धाने च
स्कन्धमूलावलम्बितेत्युक्तिरुपपद्यते । यतश्शाण्डिल्येन प्रणामकाल
एव कण्ठगतवस्त्रत्वं प्रतिपिद्धम्; यथा—‘प्रदक्षिणे प्रणामे च पूजायां
हवने तथा । न कण्ठगतवस्त्रस्याद्दर्शने गुरुदेवयोः’—इति । कौशेयस्य
कपायवर्णत्वमन्यत्राप्युक्तं—‘कपायमेव कार्पासं वासः कन्यां न धारयेत् ।
वल्कलं वाऽजिनं वाऽपि कौशं शाणमयं तु वा’—इति ॥ ८ ॥

अथ स्कन्धमूलसन्निकर्षादधरसौभाग्यमनुभवति—मन्त्ररत्नेति ॥ मन्त्र-
रत्नपदं द्वये योगरूढं; तत्र सर्वमन्त्रश्रेष्ठत्वं योगार्थः, श्रीमन्नारायणे-
त्याद्यानुपूर्वीं विशेषो रूढ्यर्थः । योगरूढिश्च—‘सर्वेषामेव मन्त्राणां
मन्त्ररत्नं द्रव्याद्वयम् । मन्त्ररत्नं द्वयं न्यासः प्रपत्तिश्शरणागतिः ।
नामानि मन्त्ररत्नस्य पर्यायेण निबोध मे’—इत्यादितोऽवगता । अस्य
सर्वमन्त्रश्रेष्ठत्वं पराशराय नारदेनोक्तम्—“मन्त्राणां परमो मन्त्रो

मन्त्ररत्नानुसन्धानसन्ततस्फुरिताधरम् ।

तदर्थतत्त्वनिध्यानसन्नद्धपुलकोद्गमम् ॥ ९ ॥

गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् । रहस्यानां रहस्यं च सद्यस्संसारतारणम् । सर्व-
संशयभेत्ता च सर्वकल्मषनाशनः । शरणागतिमन्त्रोऽयं सर्वसम्पन्न-
भावहः—इति । पराशरेणाप्युक्तम्—‘न्यासारूपं परमं मन्त्रं संसार-
च्छेदनं शुभम् । सर्वदं सर्वपापघ्नं महत्प्रियतरं विभोः’—इति ।
लक्ष्म्या चोक्तम्—‘वेदामृतमहाम्भोधेर्हरिणा द्वयमुद्धृतम्’—इति ।
एतादृशोत्कर्षविवक्षयैवात्र मन्त्ररत्नपदमुपात्तम् । तस्यानुसन्धानेन
उपांशूच्चारणेन सन्ततं सर्वदा स्फुरितः किञ्चिच्चलितोऽधरो यस्य स
तथोक्तस्तम् । अत्र सन्ततस्फुरितत्वोक्तिरनुसन्धानस्य सदातनत्वं
व्यञ्जयति ; तथा चोक्तम्—“अनेन मन्त्ररत्नेन मत्प्रियेण भजेत्सदा”—
इति । पराशरेण चोक्तम्—‘यावच्छरीरपातं तु द्वयमावर्तयेन्मनुम्’
—इति । स्फुरितपदेन चोच्चारणस्यात्यन्तोपांशुत्वं लब्धम् ; तेन च
‘मन्त्रं यत्नेन गोपयेत्’ इति शास्त्रार्थोऽनुष्ठितो भवतीति ध्वनितम् ॥
अनन्योपायानां मन्त्ररत्नादेः स्वरूपतोऽनुपादेयत्वादाह—तदर्थेत्यादि ।
अर्थानुसन्धानरूपदृष्टविधया तदुपकारोऽनन्योपायानां न दुष्यतीति
भावः । तस्य मन्त्ररत्नस्यार्थे पुरुषकारोपायाद्यात्मकतत्त्वतत्प्रपत्त्यनु-
ष्ठानात्मकाहितरूपेऽभिधेये यत्तत्त्वं पुरुषकारतदुद्भावितगुणयोगतद्विशि-
ष्टसिद्धोपायतदीयविग्रहतदुपलक्षकचरणाविरूपसिद्धवस्तु, तस्य निध्या-
नेन सन्नद्धसज्जः पुलकोद्गमो रोमञ्चोदयो यस्य स तथोक्तः, तम् ;
‘सन्नद्धौ सज्जवर्मितौ’—इति कोशः ; नीत्युपसर्गेण ध्याने प्राप्तिदशा-
भाविरसविशेषनिष्पादनसमर्थवैशद्यविशेषोपधायकभावनाप्रकर्षपर्यन्तत्वं
विवक्षितम् ; तेन सन्नद्धपुलकोद्गमत्वोक्तिरुपपद्यते । अत्र च मन्त्र-
रत्नस्य प्रपत्त्यनुष्ठानं प्रति करणमन्त्रत्वादानुष्ठानस्य च सङ्गत्वात्

स्मयमानमुक्ताम्भोजं दयमानदृगञ्चलम् ।

मयि प्रसादप्रवणं मधुरोदारभाषणम् ॥ १० ॥

सन्तनानुसन्धाननिध्यानोक्त्यनुपपत्तिरिति शङ्कापनोदनाय तत्त्वपद-
मुपात्तम् । अनेन चानुष्ठानापेक्षया तयोरनुपपन्नत्वेऽपि कालशेष-
भोगार्थतया तदुपपत्तिरित्युक्तं भवति ॥ यद्वा—तदर्थस्य मन्त्ररत्नार्थस्य
यत्तत्त्वं पर्यवसितं याथात्म्यं तस्य निव्यानेनेत्यादिरर्थः । पर्यवसितं
याथात्म्यं च—‘विष्णुश्शेषी तदीयश्शुभगुणनिलयो विग्रहश्श्रीशठारि-
श्श्रीमान् रामानुजार्यः पदकमलयुगं भाति रम्यं तदीयम्’-इति
भगवत्कृष्णपादानुगृहीतरीत्या रामानुजस्य चरणशब्दार्थत्वं; तस्यैव
यतीन्द्रप्रवणं प्रत्यनुसन्वेयत्वादिति बोध्यम् । सन्नद्वयुलकोद्भवं भवन्तं
पश्यन्नित्यत्र च—‘आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदापर-
गुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः’-इति शास्त्रार्थोऽनुष्ठितो भवति;
उक्तं च भरद्वाजपरिशिष्टे—‘भक्तिज्ञानसमाचारवैराग्याद्यनुमोदनम्’—
इति ॥ ९ ॥

अथ—अधरसन्निहितं स्मितं तत्कान्तिव्यतिकरितमपाङ्गं तदुभय-
संवादि वचनानृतं तदुन्नेयं स्वस्मिन्ननुग्रहं चानुसन्धत्ते—स्मयमानेति ॥
स्मयमानं सदा मन्दहासयुक्तं, मुखमेवाम्भोजं यस्य स तथोक्तस्तम्;
स्मिद्ईपद्धसन इति धातुपाठः । मन्दहासान्वयात् मुक्ताम्भोजमिति
परिणामालङ्कारः; उपमायां त्वम्भोजमुखमिति स्यात् । पूर्वोक्तभाव-
नाप्रकर्षात् प्राप्यस्य लब्धत्वबुद्ध्या स्वकार्तरथ्यानुसन्धानेन सन्तोषात्
सदा मन्दहासयुक्तत्वं वक्ष्यमाणमधुरोदारभाषणस्य स्मितपूर्वकत्वं
वाऽप्युच्यते । जनानामीदृशपुरुषार्थहान्यनुसन्धानेन परदुःखदुःखित्व-
लक्षणदयाऽपि सर्वदेत्याह—दयमानेति । दयमाने दयाव्यञ्जकत्वेन
सदा दयायुक्ते दशोरञ्जले अन्तौ यस्य स तथोक्तस्तम् । दृगञ्चलम्-

आत्मलाभात्परं किञ्चिदन्यन्नास्तीति निश्चयात् ।

अङ्गीकर्तुमिव प्राप्तमकिञ्चनमिमं जनम् ॥ ११ ॥

पाङ्गं, भाषणहेतुदया वाऽत्रोच्यते । सन्तोषो दया चावश्यकधर्मः ; तदाह बृहस्पतिः—“क्षमा तीर्थं तपस्तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतै-
दया तीर्थं ध्यानं तीर्थमनुत्तमम् ॥ एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यं पष्ठं तु सर्वदा”-इति । अन्यत्र च—‘सन्तोषो गुरुशुश्रूषा ह्यप्रमादः क्षमा दया’—
इत्युक्तम् । भरद्वाजपरिशिष्टे च—‘सत्यशौचदयाधैर्यक्षमासन्तोषयुक्ता’
—इत्युक्तम् । तथा पराशरः—‘साधारणं तु सर्वेषां शङ्खचक्रादिधारणम् ।
अहिंसा सत्यमक्रौर्यं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दमः क्षमा विद्या
सर्वेषां मुनिभिस्समृतम्’-इति । स्वस्मिन्नसाधारणं प्रसादमाह—मयीति ;
मयि—एतावन्तं कालं विमुखे मयि, प्रसादे अनुग्रहे, प्रवणं आसक्तं ;
प्रसादः कालुष्यनिवृत्तिर्वा । मद्गैमुख्यमनुसन्धाय शोकाविद्वहदय-
स्याद्य मदाभिमुख्यदर्शनेन तन्निवृत्तिर्नातेति भावः । प्रसादकार्यमाह—
मधुरेति ; मधुरं—‘संश्रवे मधुरं’ इतिवच्छ्रवणदशायामेव प्रियं, उदार-
मर्थतो गर्भारं, भाषणं वाक्यं यस्य स तथोक्तस्तम् । अर्थतो गभीरत्वं
च पूर्वोक्तमन्त्ररत्नार्थविश्रान्तिः ; अतस्सन्ततस्फुरिताभरत्वोक्त्या न
विरोधः । बाह्याधुर्यं चावश्यकधर्मः ; तदाह मेधातिथिः—‘सूनुतामीरये-
द्वाचम्’-इति ; शाण्डिल्योऽपि—“अर्थयुक्तं च सत्यं च श्राव्यं प्रियकरं
मधु । शुद्धं मितं च युक्तं च कालयोग्यं वदेद्वचः”-इति । ‘आगच्छ
गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदः प्रति । सम्मानमपि न ज्ञूयान्मुनिर्भोक्ता-
परायणः’-इत्यादिकं त्ववैष्णवविषयमिति भावः ॥ १० ॥

एवमेभिर्दयमानदृग्गच्छत्वादिभिर्गन्धे मद्विपर्याकारोद्देशेनैव मदा-
गमनावसरं प्रतिसन्धाय रत्नमन्दिरं मयि प्रविशत्यायातो न तु यद-
च्छया समागत इत्याह—आत्मेति ॥ आत्मनः कौमुभस्थानीयस्य

भवतमेव नीरन्ध्र पश्यन्वश्येन चेतसा ।

मुने वरवर स्वामिन्मुहुस्त्वामेव कीर्तयन् ॥ १२ ॥

लाभात् प्राप्तेरन्यत्किञ्चित् किमपि परमुत्कृष्ट नास्तीति निश्चयात् व्यवसायाद्धेतो अकिञ्चनमङ्गीकारहेतुलवविरहिणमिमं परित्यागहेतुदोषभूयिष्ठजन मामित्यर्थः । उच्चाकिञ्चन्यविशेषद्रवीकरणाय जनमिति सामान्यव्यपदेशः । अङ्गीकर्तुं स्वीकर्तुं, प्राप्तमिवायातमिव, स्थितं भवन्तमित्यर्थः । 'प्रणष्टस्य यथा लाभः' इत्युक्तरीत्या स्वलाभः स्वामिनोऽभिमतः इति तत्साहाय्यक्रमपि शेषिमृखोल्लासहेतुरित्यात्मलाभस्य प्रकृष्टपुरुषार्थत्वमिति भावः । यथोक्तं शतके—'आत्मनश्शोधयित्वा पद्माभर्तुं प्रतिदिनमिह प्रेषयन् प्राप्नुतानि'—इति । इवशब्दस्सम्भावनायाम् ॥ ११ ॥

'विग्रहालोऽनपर कीर्तनं श्रवणं स्मृतिः' इत्यादिरु हृदि निधायाह—'भवतमिति ॥ स्वामिन् स्वकीयं वस्तु स्वयमेवाभिमान्यमानः, 'स्वाम्यस्वीयाभिमानिता'—इत्युक्तम् । एतेन स्वयमेव स्वसम्बन्धं मय्यनुसन्धाय विमुखं मामङ्गीकृतवानिति व्यज्यते । मुने मद्विषयीकारमननशीलं, वरवर, भवन्तः पूर्वोक्तसौन्दर्यसौलभ्यादिगुणपूर्णम्, एवमारेण द्रष्टव्यान्तरव्युदासः । नीरन्ध्रः निरन्तरं पश्यन्, वश्येन त्वत्कटाक्षविशेषवशात् मद्वशवदेन, चेतसा मनसा, त्वामेव कीर्तनीयं त्वामेव, कीर्तयन् । अनयोश्च अध्याहृतेनाहमित्यनेनोत्तरश्लोकेऽवयवः । लक्षणहेत्वोक्त्याया इति हेत्वर्थकश्शप्रादेशः । अनेन दर्शनकीर्तनयोर्भवत्तु खानास्पदत्वे हेतुत्वमुक्तं भवति, तच्चाचार्यनिष्ठाविशेषस्य सिद्धोपायाधिकारिपङ्क्तिस्सम्पादनविधया सिद्धोपायाधीनविरोधिनिवृत्तिप्रयोजनत्वरूपः, इन्द्रियाणां प्राप्तविषयदर्शनकीर्तनादिसुखव्याप्ततत्त्वेन भवदुःखानामनवनाशपराहतत्वापदिकत्वरूपः वा ॥ १२ ॥

त्वदन्याविषयस्पर्शविमुखेराखिलेन्द्रिये ।

भवेय भवदु खानामसहानामनास्पदम् ॥ १३ ॥

अनुक्तानामिन्द्रियाणामपि स्थाचार्यग्रावण्याशसापूर्वक स्वस्य भवे-
दु खासम्बन्ध प्रार्थयते—त्वदन्येति ॥ त्वदन्येषा विषयाणा स्पर्श
सम्बन्धे विमुखे द्वेषवद्भिः, त्वदन्यत्वमेव विषयाणा द्वेष्यत्वे निब-
न्धन, न त्वल्पास्थिरत्वादिनामिति भावः । अखिलेन्द्रियै उक्तानुक्तै-
करणैः, अह—अहमिति चाध्याहारो भवेयमित्युक्ते, असहाना-
'सर्वं सहे' इत्ययवसितेनापि दुस्सहाना, भवदु खाना शरीरसम्बन्ध-
निबन्धनानामुपेक्षाना, अनास्पदमनधिकरणं, भवेय भवितुमाशस
इत्यर्थः ॥ अत्र च—पश्यन्निति चक्षुषः, वक्ष्येन चेतसेति मनसः, कीर्त-
यन्निति वागिन्द्रियस्य, मधुरोदारभाषणमिति श्रोत्रस्य, स्वचरणाम्भोजे
स्पर्शसम्पन्नसौरभैर्स्तीर्थैरिति वक्ष्यमाणत्वात् घ्राणरसनयोः, दीर्घं प्रणमत
इति पाणिपादस्य, पठद्वय दत्वेति त्वगिन्द्रियस्य च विनियोगविशे-
षोऽनुसन्धेयः, विषयान्तरवैमुख्योक्तेः । कुर्वद्रपाणा करणानां प्राप्त
विषयविनियोगोऽक्षर्यसिद्धः । तदिदमाह शाण्डिल्यः—'प्रतिपिद्वेष्वसक्त
यत् सक्त शब्देषु साधुषु । भगवद्विषयेष्वेव शुद्ध तच्छ्रोत्रमुच्यते ॥
असृश्यममृशन्ती या सृशन्ती सृश्यमेव च । तत्राप्यलोलुपा सा तु
न्यासृद्धेति निगद्यते ॥ पापण्डपतितायेषु न पतन्ती वटाचन ।
अरुन्ता सम्पतन्ती द्रवतुद्धा भागवतादिषु । भोज्यानेव रसान् रस्ये
गात्यन्तःपला रसे । काले मितं च सा निद्रा परिशुद्धेति कीर्त्यते',
'मध्यगन्धेषु योजिता । युक्तेष्वलोलुपा या सा नासा शुद्धेति
कीर्त्यते', 'पुण्यस्तवाग्निपठने निरता प्रियवादिनी । सत्ये परहिते
सार्थमितेक्षणसंयुते । युक्तासौरेमुपूता वारः', 'अम्यञ्जनान्वित्यापोरे
वृत्तं पित्रोर्गुरुस्तथा' इत्युपाम्य, 'शुद्ध पाणितलो मतः'—इत्यादिना ॥

तथा भरद्वाजपरिशिष्टेऽपि—“ये सन्ति तत्तं नियतास्ते सन्त इति
कीर्तिताः । सर्वात्मना तु यावृत्तिस्तेषु भक्तिमयी परा । सा भक्तेः परमा
काष्ठा वृत्तेश्च परमात्मनि । आचार्यवदेवतावन्मातृवत्पितृवत् स्वयम् ।
मुहूर्त्तस्वामिवत्सन्तो द्रष्टव्या राजवत्तथा । श्रुत्वैव सहस्रोत्थानं प्रत्यु-
त्थानं सुदूरतः । दर्शनानुभवप्रीतिः प्रणिपातो निवेदनम् । नीचैस्संश्लेषणं
हस्तदानं मार्गप्रदर्शनम् । पश्चात्पार्श्वपुरोयानं जयालोकादिभाषणम् ।
पादावनेजनं चार्घ्योपहारस्वागतादि च । प्रसादनं क्षामणं च प्रीति-
सङ्कथनानि च । उपासनं प्रश्रयणमात्मात्मीयनिवेदनम् । आज्ञाम्यर्थन-
मालोकनिर्देशवचनादरः । साधनं सम्पदामिष्टादरोऽनिष्टनिवर्तनम् ।
विरहानिष्टपीडावमाननाद्यसाहिष्णुता । दास्याभिमानोऽनुग्रज्या श्रवणं
कीर्तनं स्मृतिः । भक्तिज्ञानसमाचारवैराग्याद्यनुषोदनम् । सङ्गमेच्छो-
पगमनमन्वक्स्थानासनादिकम् । समानसुखदुःखत्वं मिथश्चार्यविवि-
न्तनम् । क्रियाकालेऽनुवरणं सदस्यग्रे च पूजनम् । परिपत्सु च सान्निध्यं
संविदां च प्रवर्तनम् । सदाऽभ्यनुज्ञापूर्वं च सर्वार्थेषु प्रवृत्तयः ।
प्रच्छादनं च दोषाणां गुणानां स्थापनं तथा । क्वचिच्चैवाप्यधर्मेण कृच्छ्रे-
णाप्यर्थसाधनम् । एताश्चान्याश्च विविधा वृत्तयो रसनिर्भराः । विष्णु-
भक्तेषु वृत्त्याख्यतरोर्हि फलसम्पदः”—इति सर्वकरणानामाचार्य-
विषयविनियोगविशेषास्तन्म्यगुक्ताः ॥ सतामाचार्यमुख्यानामित्युपरितन-
ग्रन्थस्वरसात् ‘ते सन्त इति कीर्तिताः’ इत्यत्र सच्छब्देनाचार्यसङ्ग्रहः
स्पष्टः । अत्र चोर्ध्वपुण्ड्ररूपस्थितं पत्युः पदाम्बुजं द्रष्टुमायान्तमिति
प्रातःकालानुयाय्याभिगमनं सूचितम् ; तदुक्तं शाण्डिल्येन—‘सहाभि-
गमनेनैव प्रातःकालानुयायिना । वक्ष्यामि योगादूर्ध्वं यत् कर्तव्यं
ज्ञानपूर्वकम्’—इति । आत्मलामात्परमिति चोपादानं सूचितं, यथा-
धिकारमुपादानस्यानुष्ठेयत्वात् ; भगवद्यागयोग्यद्रव्यसम्पादनं ह्युपा-
दानं, तद्वि यथाश्रमधर्मं स्वीकार्यम् । मन्त्ररत्नानुसन्धानेति स्वाध्यायः,

परेद्युः पश्चिमे यामे यामिन्यास्तमुपस्थिते ।

प्रबुध्य शरणं गत्वा परां गुरुपरम्पराम् ॥ १४ ॥

तदर्थतत्त्वनिध्यानेति योगश्च सूचिताविति प्रायेण ग्रन्थार्थोऽपि सङ्गृहीतः; यथोक्तं भरद्वाजेन—‘कृत्वाभिगमनं पूर्वमुपादाय च सम्पदः । इष्टार्थित्य च युञ्जानो भागैः कालं नयेत्’—इति; ‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । एकान्तिनस्त्वधर्मस्थास्तर्षे यान्ति परां गतिम्’—इति च ॥ १३ ॥

इति दिनचर्याव्याख्यायां सदाचारदीपिका-
समाख्यायां उपोद्घातविभागः ॥

अथ—सङ्ग्रहेणोक्तानर्थान् विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते—परेद्युरित्यादिना ॥ इह खलु योग्यतापादकैस्तह साङ्गसरुलधर्मत्यागस्य सिद्धोपायस्वीकाराङ्गत्वेन विधानेऽपि विनियोगपृथक्त्वन्यायेन वा कर्मान्तरत्वन्यायेन वा नित्यनैमित्तिकादीनां धर्माणां कैङ्कर्यभूतानामनुष्ठानं, आनृशंस्येन वा कथञ्चित्तेषामनुष्ठानमिति सिद्धान्तात् पाञ्चकालिककर्मणां परमकारुणिकेन परमशेषिविषयपरिभरणैकपरायणेन भगवता वरवरमुनिना नित्यानुष्ठानात् ‘गुरोर्वार्ताश्च कथयेत्’ इति शास्त्रतो भक्तितश्च तत्प्रबन्धनिबन्धनस्य शिष्यस्योचितत्वादेतत्प्रबन्धवारम्भ आवश्यकः । अर्वाचीनानामपि पाञ्चकालिकक्रियानुष्ठानप्रतिष्ठापरुत्वात्प्ययं प्रबन्ध आवश्यकः । प्रयोजनान्तरमपि साम्प्रदायिकं पूर्वमेवोक्तम् ॥ .

परेद्युः, यामिन्या रात्रेः, पश्चिमे चतुर्थे यामे, समुपस्थिते सति, प्रबुध्य स्वापं हित्वा, परां गुरुपरम्परां शरणं गत्वा, शरणं गुरुपरम्परां गत्वा बुद्ध्या वा । अत्र परेद्युरितिपदं भयिप्रविशतीत्युक्त्यादृच्छिकसमागमो यस्मिन् दिने तदुत्तरादिन इत्यर्थकम्; इदं च प्रदर्शनार्थं,

पाञ्चकालिककर्मणां नित्यानुष्ठेयत्वात्, तथा मगवताऽनुष्ठितत्वाच्च । तदुक्तं काव्ये—‘नित्यं निशावसानेषु सोऽयं शुद्धेन चेतसा । प्रबुध्य सुचिरं दध्यौ परां गुरुपरम्पराम्’—इत्यादिना नित्यानुष्ठितत्वम् ॥ यद्यपि परे चवीत्येवानुशासनसिद्धम्, तथाऽपि स्मृतिषु तद्विवरणनिबन्धनेषु च बहुलं प्रयोगात् परेद्युरित्येतदपि साध्वेव ; ‘दिनद्वयं समाश्रित्य पौर्णमासी यदि स्थिता । परेद्युस्सङ्गवं व्याप्ता स्थिता सा कर्मणोऽर्हति’—इति निगमे प्रयोगात् ; कालनिर्णयादिनिबन्धनग्रन्थेष्वपि—‘परेद्युर्द्वादश्यभावविषयं’ ‘परेद्युर्दिवा पारणम्’—इत्यादिप्रयोगाच्च हि साधृत्यं सुस्थम् । तस्यात्र प्रयोगश्च स्वग्रन्थस्य स्मृतिग्रन्थमूलकत्वव्यञ्जनार्थः । रात्रावन्त्ययामे प्रबोधादिकं पराशरेण विस्तरेणोक्तं—‘उत्थाय पश्चिमे यामे आचम्य प्रयतात्मवान् । उपविश्य शुचौ देशे समासीनस्मुक्तासनः’—इत्यादिना ; पश्चिमे याम इति निर्देशोऽपि स्वग्रन्थार्थस्य पराशरादिधर्मशास्त्रमूलकत्वमपि स्फोरणार्थः । गौतमश्चाह—‘उत्थाय पश्चिमे यामे शान्तमानसोऽपनिद्रस्सति विरोधे तत्प्रकृत्वा नो चेत्तत्र संस्थितः’—इति । शाण्डिल्योऽपि—‘सुखनिद्रारतः काले हन्तेत्युत्थाय सत्वरम् । प्रक्षाल्य पादमुत्थाय युज्जीतादि यथाविधि ॥ आद्यन्तवर्जं निद्राया योग्यं यामद्वयं निशि । चतुर्थे याम उत्थाय योगी योगं समाचरेत्’—इति । उत्तरत्र रहस्यत्रयानुसन्धानस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदङ्गभूतं गुरुपरम्परानुसन्धानमत्रोक्तम् । तदुक्तं पराशरेण—‘स्वाचार्यं हृदये ध्यात्वा जप्त्वा गुरुपरम्पराम्’—इत्युपक्रम्य, ‘मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः । न्यासाख्यं परमं मन्त्रम्’—इति । भरद्वाजपरिशिष्टेऽपि—‘आदौ गुरूणां विज्ञानमथ मन्त्रार्थचिन्तनम् । तत एवात्मनो ज्ञानं तद्धर्माणां च सर्वश । परस्य पुंमः श्रीशस्य परेशम्य परात्मनः । स्वरूपरूपविभरगुणव्यापारचिन्तनम्’—इत्यादि विस्तरेणोक्तम् । अयमेव च क्रमः शरणं गत्वेत्यादिवैः प्रणिवायचेत्यन्ते

ध्यात्वा रहस्यात्रितयं तत्त्वयाथात्म्यदर्पणम् ।

परव्यूहादिकान् पत्युः प्रकारान् प्रणिधाय च ॥ १९ ॥

सन्दर्भे निबद्धः । गुरुपरम्परां शरणं गत्वेत्येतत् सदाचारानुप्रविष्ट-
शरणागतिपरम्; 'तमाचारं प्रवक्ष्यामि यस्सद्भिरनुपाल्यते'--इत्युपक्रम्य,
'हित्वा योगमयीं निद्रामुत्थायापररात्रतः । प्रपद्ये तं हृषीकेशं शरणं
श्रीपतिं हरिम्'--इत्युक्तत्वात् । सदाचारानिष्पत्त्यर्था तु शरणागतिरत्र
स्वाधिकारानुगुणं गुरुपरम्पराविषये प्रयुक्तेति भावः । यद्वा स्वाधिका-
रानुगुणं स्वाभिमतोपायभूता गुरुपरम्पराऽत्रानुसंहितेति भावः । 'प्रबुध्य
सुचिरं दध्यौ परां गुरुपरम्पराम्'--इत्युक्तं काव्ये । परामित्यनेन तु
'पुत्रान् चन्धून् सखीन् गुरुन्' इत्युक्तगुरुविशेषव्युदासः ॥ १४ ॥

ध्यात्वेति ॥ तत्त्वमात्मस्वरूपं, तस्य याथात्म्यं तदीयपर्यन्तमन-
म्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वानन्यार्हभोग्यत्वरूपाकारत्रितयम्, तस्य
दर्पणं स्फुटावलोकनोपकरणम्; दर्पणो ह्यात्मदर्शन इति प्रसिद्धः,
अतस्तत्त्वेन रूपणं कृतम् । रहस्यानां मूलमन्त्रमन्त्ररत्नचरमश्लोकानां
त्रितयं, ध्यात्वा सार्थकमनुचिन्त्य । अत्र च--मूलमन्त्रस्य स्वरूपयाथा-
त्म्यपरत्वमविवादम्; इतरयोरपि प्रपत्त्यनुष्ठानविधिपरत्वात्तस्याश्च
स्वरूपयाथात्म्यज्ञानपर्यवसितत्वात्तत्परत्वमिति भावः । यथोक्तं परा-
शरेण--"सम्बन्धमपि विज्ञेयं निरुपाधित्वमीशितुः । अकारवाच्यस्य
विभोर्हेरेशोपमहं सदा । ममापि च न कर्तास्मि परवानव्ययस्य वै ।
नित्यं नारायणायैव कैङ्कर्यं करवाप्यहम् । मन्त्रार्थं चिन्तयेदेवं प्रात-
रुत्थाय सर्वदा । इत्यमात्मस्वरूपं तु ज्ञात्वा मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
स्वर्ूपमात्मनो ज्ञानं तद्धृत्तिं च द्वयेन वै । अखिलस्येश्वरा नित्या सर्वदा
जगदाश्रया । नित्याऽनपायिनी विष्णोर्जगतामुपकारिणी । समासीनः
श्रिया सार्धं गुणवान् परमेश्वरः । शरणं तस्य चरणौ ब्रजाम्याकिञ्चन-

सदा । आसीनाय श्रिया सार्धं हरये परमात्मने । तस्य चित्तानुरूपेण
 शेषवृत्तिं करोमि वै । इत्थं द्वयार्थं सञ्चिन्त्य स्वकर्मादितुष्टयम् ।
 उपायभावात्सन्त्यज्य तमेव शरणं व्रजन् । कर्म कुर्यादसक्तस्सन्
 सन्तुष्टश्च परमात्मनः"—इति ॥ परव्यूहेत्यादि । परः परत्वं, भावप्र-
 धानो निर्देशः, प्रकारानित्यनेन सामानाधिकरण्यात्; तच्च श्री-
 वैकुण्ठगद्यानुगृहीतं बोध्यम्; व्यूहः सङ्कर्षणादिरूपः, अयमपि भाव-
 प्रधानो निर्देशः, आदिपदेन रामकृष्णादिविभवावस्था हृदयपुण्डरी-
 केषु सविग्रहावस्थानरूपमात्मस्वरूपेष्वाविग्रहावस्थानरूपं चान्तर्यामित्वं
 दिव्यार्पितैद्विमानुपादिभेदभिदुरमर्चारूपत्वमाचार्यत्वं च सङ्गृह्यते ।
 परव्यूहावादी येषां ते तथोक्तास्तान्, शेषाद्विभाषेति कप् । प्रकार-
 पञ्चकप्रकारपट्टोभयविवक्षयैव च सङ्ख्याविशेषो न निर्दिष्टः । तत्र
 प्रकारपञ्चकं प्रसिद्धम् । प्रकारपट्टं च—"मम स्वरूपं सर्वस्मात्
 परस्म्य जगदीशितुः । पङ्क्तिं परिपूर्णं तत् सेनेश परिपठ्यते । परत्वं
 व्यूहविभवमन्तर्यामित्वमेव च । अर्चाचार्यावतारौ द्वौ पाङ्क्तिभ्यं मे
 प्रकीर्तितम्"—इत्यत्र द्रष्टव्यम् । पत्युः—सर्वशेषिणः; अनेन 'हरौ
 स्वामीति बुद्धिमान्' इत्युक्तपारमैकान्त्यविशेषो व्यञ्जितः । प्रकारान्—
 अवस्थाविशेषान्, प्रणिधाय ध्यात्वा; तदुक्तं पराशरेण—'एवं वैकुण्ठ-
 नाथोऽसौ राजते परमे पदे । सेव्यमानस्सदा नित्यमुक्तैर्भोगपरायणैः ।
 एवं सञ्चिन्तयेन्नित्यं परे व्योम्नि महेश्वरम् । तस्यैव व्यूहभेदाश्च विभ-
 वार्चादिमूर्तयः'—इत्युपक्रम्य, 'दर्शनार्थं दिवौकसाम् । लोकसंरक्षणार्थाय
 वैभवाय समागतम् । नृसिंहरामकृष्णादिविग्रहानपि चिन्तयेत् । देव-
 तिर्यङ्मनुष्यादिचेतनेष्वपि संस्थितिः । तदन्तर्याम्यवस्था हि विष्णोस्सर्व-
 गतस्य वै । स एव योगिहृदयपङ्कजे तु सविग्रहः । सौलभ्याय स
 सर्वेषामर्चायां नित्यसन्निधिः'—इति । चकारेण स्वशरीरचिन्तनं
 समुच्चीयते; यथोक्तं पराशरेण—'आत्मानं स्वशरीरं च परेशमनुचिन्त-

तत प्रत्युपसि स्नात्वा कृत्वा पौर्वाहिकी क्रिया ।

यतीन्द्रचरणद्वन्द्वप्रवणेनैव चेतसा ॥ १६ ॥

यन् । शुरुशोणितसम्भूत शरीर पाञ्चभौतिकम्—इत्यादि । 'त तु मद्रोगयोग्य तु कृपारूपप्रकाशनात् । नयामि परम स्थानमर्चिरादिगति विना । गरुडम्कन्धमारोप्य यथेष्टमनिवारित'—इत्येतदभिप्रेत्यार्चिरादि-
गतिम्भूतेरनुक्ति चकारेण वा सापि सद्वाध्येति ध्येयम् ॥ १५ ॥

तत इति ॥ प्रणिवायेति ह्यपैवानन्तर्ये लब्धेऽपि तत इत्युक्ति-
र्बुद्धिभ्य दन्तधावन तन्माक्तन शोचादिक च कृत्वेत्येतदर्थिका ।
तदाह पराशर—'प्रातरुत्थाय सतत शौच कृत्वा यथाविधि । प्रक्षाल्य
पादौ हस्ता च पश्चादाचमन घरेत् । तत स्नान प्रकुर्वीत दन्तधावन
पूर्वकम्'—इति । अन्यत्राप्युक्तम्—'ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वसुरण्यो विभू-
रिति । अनेन परमात्मानं ध्यायेदहरहर्हृदि ॥ तत आवश्यक कृत्वा
पूर्वमावाय मृत्तिनाम् । शौच चतुर्गुण कुर्याद्विहिताद्ब्रह्मेधिन'—इति ।
विद्यामित्रश्च—'उप काले समुत्थाय शौच कृत्वा विधानत । दन्तकाष्ठ-
मधाचन्य पर्ववर्जमतन्द्रित । कृतस्नानो जपेत्तावद्यावदादित्यदर्श-
नम्'—इति । प्रत्युपसि स्नात्वेति—प्रत्युपसीति अरणोदय उच्यते, तत्रैव
यतीना स्नानोक्ते । यथा भविष्यत्पुराणे—'चतस्रो नादिका प्रातररुणो
दय उच्यते । यतीना स्नानमालस्तु गङ्गाम्युसदृशम्भृत'—इति ।
म्हान्दगारुडयोश्च—'उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नादिका अरणोदय ।
तत्र स्नान प्रशस्त स्यान् स हि पुण्यतमम्भृत'—इति । स्नात्वा
स्नान कृत्वाः स्नानप्रकारश्च शाण्डिल्येनोक्त—'ध्यायन् देव पर ब्रह्म
यथाशक्ति निमज्ज्य च । चतुर्निमज्ज्य विधिवत्'—इति । पूर्वाह्ने यथा
पौर्वाहिक्य, ता ; कालाष्टक्, अध्यात्मादित्वाद्वा । अह्ण पूर्वो भाग
पूर्वाह्ण, पूर्वापरत्यादिनैरुद्देशितमासे अहम्सर्वैरुद्देशेत्यादिना समा-
सान्ते अहोह्ण एतेभ्य इति अहोदेश ; अहोऽदन्तादिति गत्वम् । अत्र

पूर्वाह्णशब्देन प्रातः काल एव गृह्यते, पारिशेष्यात्, प्रहरणञ्च ।
 क्रिया - वस्त्रग्रहणसन्ध्यामन्दनादिका, तदाह मेधातिथि - 'ऊर्ध्वं
 जान्वोरधो नाभे परिधायैकमम्बरम् । द्वितीयमन्तर्वासथ परिधाय'
 - इति । अन्यत्राप्युक्तम् - "स्नात्वा चाचम्य विधायतिष्ठनासीन एव वा ।
 विभ्रज्जलपवित्रं च असमूत्रं करद्वये । तद्वत्पवित्रैर्गोवाले कृते दुष्टं
 तनाशने । उदयाद्विषेवत्सन्ध्यामुपास्य त्रिरमल्पवत् । मित्रस्य च प
 णीत्याद्यैरुपस्थाय राविं तिथिम् । प्रातस्सायं चोपतिष्ठेत् वारणीभिश्च
 पञ्चभिः" - इत्यादि । आचमनं च जलपवित्रेण नार्थम्, तदुक्तं - 'आच
 मनादिषु पञ्चसु जलपवित्रस्य सम्बन्धः - इति । गालवश्चाह - 'सदा
 जलपवित्रेण मार्जनाचामतर्पणम् इति । ऊर्ध्वपुण्ड्रनाभायनौशेयपवित्र
 पद्माक्षतुलसीमालायज्ञोपवीनादिषु प्रमाणाः योद्धातविभाग एव लिखि-
 तानि । यतीन्द्रेत्यादि - यतीन्द्रचरणद्वन्द्वप्रवणेन भगवद्रामानुजपात्युग
 विषयपरमभक्तिपूणेन, वनसनसम्भक्ताविति धातुपाठः, सम्भक्तिः प्रीतिः,
 यद्वा प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्रेव प्रवणशब्दोऽवनतस्थलवाची ।
 यतीन्द्रचरणद्वन्द्वं प्रवणं यस्य तत्तथोक्तम्, तथाविधेन, अवनतस्थले
 हि सलिलादेशीघ्रगमनमन्यनो निर्गमनविरहश्च दृष्टमिति भावः ।
 चरणद्वन्द्वस्य प्रवणेन निम्नस्थलेन, यतीन्द्रचरणद्वन्द्वं हि निरंतुष
 मेवात्रागम्यान्यतो न निर्गच्छतीति वाऽर्थः, चरणद्वन्द्वे अवनतेनेति
 वाऽर्थः, 'प्रवणं क्रमनिश्चोऽर्थं प्रवाहेन' इति कोशः । यद्वा वनुचनो
 च्यत इति धातुपाठात् क्रियासामान्यनाचिनो वनते प्रपूर्वात् पचाद्यचि
 निष्पन्नं प्रवणशब्दं क्रियासामान्यकर्तृवचनं, तथा च - यतीन्द्र-
 चरणोद्देश्यक्रियासामान्यपरेणेत्यर्थः । एवकारश्च करणिनो यतीन्द्र-
 प्रवणसमाख्यासिद्धयतीन्द्रप्रावण्यानुबन्धनिबधना चेतसस्तत्प्रावण्य
 प्रसिद्धिं द्योतयति, स्वाधिनारविरद्धप्रथमपर्वप्रावण्यं वा स्वातन्त्र्येण
 प्रतिषेधति । चेतसा मनसा, हरणेन कृत्वेति पूर्वोक्तान्वयः, मध्यमणि-

अथ रङ्गनिधि सम्यगभिगम्य निजं प्रभुम् ।

श्रीनिधानं शनैस्तस्य शोधयित्वा पदद्वयम् ॥ १७ ॥

न्यायादुत्तरत्वापि सर्वतान्वयः । 'तदधीनश्च वर्तेत साक्षान्नारायणो हि सः । यच्च कर्म तदर्थं तद्विष्णोराराधनात्परम् । अपदिश्य पितृन् देवान् गुरौ यत्प्रतिपाद्यते । देशकालक्रियामन्तानिरपेक्षं तदस्यम्'—इति भरद्वाजोक्तं ; आचार्यनिष्ठानामाचार्यरूपभगवन्मुखोद्घासोद्देशेनैव नित्य-नैमित्तिकादिकैङ्कर्यकरणं स्वाधिकारानुगुणमित्यवगम्यते । अत एव ह्यान्धपूर्णव्याजेन श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः भगवद्भाष्यकाराज्ञसैराहिकमा-चार्यनिष्ठाधिकारिर्कर्तव्यमित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठानप्रकारप्रतिपादकं प्रणी-तम् ; एतच्च श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां स्पष्टम् । यद्वा—यतीन्द्रेत्यादिना भगवद्रामानुजदिव्याज्ञयैव नित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठानमित्युच्यते ; तदुक्तं काव्ये—“आत्मस्वरूपयाप्यात्म्यमाचार्याधीनतैव यत् । आम्नायानां रहस्यं तदखिलेभ्यः प्रकाशयन् । सर्वं यतिपतेरेव कुर्वन्नादेशपूर्वकम् । कृत्याकृत्येषु कर्तृत्वं कृती किमपि नासृशत्”—इति ॥ १६ ॥

अथति ॥ अथ—कावेरीसकाशाच्चन्द्रपुष्करिणीसकाशादन्यस्माद्वा ज्ञानदेशान्मठागमनानन्तरं, निजं प्रभुं—स्वार्चात्मना सन्निहितं सर्वनि-यत्तारम् ; रङ्गनिधिं—रङ्गस्य निधि, निधिमिवानवविकैश्वर्यनिदानं भग-वन्तं ; सम्यगभिगम्य—यथाशास्त्रं प्रेमपुरस्सरं चाभिगम्य ; श्रीनिधानं—
‘श्रीमन्तौ हरिचरणौ समाश्रितोऽहम्’ इत्युक्तीत्या श्रियो निधानं निवासभूतम् ; तस्य रङ्गनिधेः, पदद्वयमङ्गिगुणम् ; शनैः—भक्तिभूत्वा त्वरणासमर्प्यस्तन् ; शनैरित्यत्र च—‘अत्वरस्सुमनाः क्रोधं कामं हित्वा यनेत च’ इति शाण्डिल्यवचनमभिप्रेतम् । शोधयित्वा—स्नापयित्वा ; प्रातःकालिकस्नानाद्यनन्तरमभिगमनं हि स्मृतिसिद्धम् ; तदाह शाण्डि-ल्यः—‘सदाभिगमनेनैव प्रातःकालानुयायिना । वक्ष्यामि योगादूर्ध्वं यत्

ततस्तत्सन्निधिस्तम्भमूलमूलमूपणम् ।

प्राङ्मुखं सुखमासीनं प्रसादमधुरस्मितम् ॥ १८ ॥

कर्तव्यं स्नानपूर्वकम्—इत्युपक्रम्य स्नानादिप्रकारान् विस्तरेणोक्त्वां,
'अभिगच्छेच्च देवेशं सुस्नातस्सोर्ध्वपुण्ड्रकः । सुप्रक्षालितपादश्च स्वाचा-
न्तस्संयतेन्द्रियः । सन्ध्ययोरुभयोर्मित्यं यावदर्कस्तदर्शनम् । ध्यायन्
ब्रह्म जपेन्मौनी ततोऽभिगमनक्रिया'—इति । प्रमुमित्यत्र च—'स्वामि-
त्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च सर्वदा । पितृत्वेन तथा भाव्यो मातृत्वेन च
माधवः'—इति शाण्डिल्यवचनमभिसंहितम् । निजमिति स्वार्चारूपत्व-
मभिप्रेतम् ; तदुक्तं काव्ये—'अभिगम्य क्रमात् स्वीयमर्चयामास माधवम् ।
तत्संश्लेषाभिलाषेण रङ्गधामा परः पुमान् । तद्गृहार्चात्मना तत्र सन्निधिं
विदधे सदा'—इति । पदद्वयं शोधयित्वेति पाद्यप्रदानमाराधनस्य प्रदर्श-
नार्थं, अर्चयामासेति काव्ये समानप्रकरणे स्थितत्वात् ; शाण्डिल्येना-
प्युक्तम्—'जप्त्वाभिगमनं मन्त्रमर्चयित्वा यथाविधि । आसनाभ्यादिभि-
र्भोगैर्मक्त्या परमपावनैः । अभिगम्य जगन्नाथं ध्यायन्नेव सनातनम्'—
इति । अत्र यतीन्द्रचरणद्वन्द्वेत्यादिकमधिक्रियते, तेन स्वोद्देश्ययती-
न्द्रोद्देश्यत्वेन रूपेण रङ्गनिधेराप्राप्यत्वं लब्धं, अतो न स्वाधिकार-
विरोधः ; यथोक्तम्—'नाहं स्वपिमि जागामि तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
इत्येवमवदद्भ्राता शत्रुघ्नो भरतप्रियः'—इत्यादि ॥ १७ ॥

तत इति ॥ ततः बुद्धिस्थान्मन्त्ररत्नादिजपादनन्तरम्, तस्य रङ्ग-
निधेः, सन्निधेरायतनस्य, स्तम्भस्य, मूलस्य, भुवः, तलस्य मूपणमलङ्का-
तारम् ; अत्र पठपि पाद्योऽधिकरणे पाद्यः । प्राङ्मुखं सुखमासीनं उप-
विष्टं, प्राङ्मुखमिति क्रियाविशेषणं कर्तृविशेषणं वा । प्रसादेन सन्तोषादि-
प्रयुक्तमनोर्नैर्मल्यविशेषेण, मधुरं प्रियं स्मितं मन्दहासो यस्य स तथो-
क्तस्तम् । आराधनानन्तरं मन्त्ररत्नजपः पराशरेणोक्तः—'कालत्रया-

भृत्यैः प्रियहितैकाग्रैः प्रेमपूर्वमुपासितम् ।

तत्प्रार्थनानुसारेण संस्कारान् संविधाय मे ॥ १९ ॥

चैनान्ते तु जपेदष्टसहस्रकम् । अष्टोत्तरशतं वाऽपि अष्टाविंशतिमेव वा । यथाशक्ति जपेन्नित्यं मन्त्ररत्नमतन्द्रितः । तदर्थं चिन्तयेन्नित्यं यावद्देहनिपातनम्—इति । शाण्डिल्येनाप्युक्तं—‘आमुहूर्तास्तु वै ब्राह्मादन्यूनं प्रहरात्सुधीः । स्नानार्चनजपस्तोत्रपाठैः कालं विनोदयेत्’—इति । अत्रापि यतीन्द्रचरणद्वन्द्वेत्यादिकमनुवर्तते । तेन मपासनादि-सर्वावस्थामु स्वाधिकारानुरूप्येण स्वाचार्यस्मृतिरुक्ता भवति । प्राङ्मुखत्वं जपादिषु शाण्डिल्येनोक्तम्—‘आचार्यमेकभक्तं च भगवन्मन्दिरं जलम् । अग्निमर्कं च सोमं च पृष्ठीकृत्य जपेन्न च’ इत्युपक्रम्य, ‘उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कुर्याद्भागवतः क्रियाः’—इति ॥ १८ ॥

भृत्यैरिति ॥ प्रियेति—प्रियमिष्टं, हितं पथ्यं, तयोरेकाग्रैः एकचित्तैः; एतेन भगवदाराधनोपयुक्तवर्णाश्रमाविरुद्धवस्तुपादानादिमुखेन प्रिय-हितपरत्वमुक्तं भवति । तदुक्तं यतिधर्मसमुच्चये—‘कलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्तविधानादग्निः कर्तव्यमन्याद्वैर्वा’—इति । ‘सिद्धमक्षं भक्तजनै-रानीतं यन्मठं प्रति । उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः’ इत्येतत् तुल्यन्यायेन भगवदाराधनार्थं भक्तजनसन्निधापिततण्डुलशाकादिकम-प्यङ्गुष्यमित्यभिप्रेति । देशकालवैगुण्यादिसमीक्षया भिक्षामसंमन्यमान-गुरुवचनेन चैकान्तभोजनं सांप्रदायिकं, तन्मूलं च—‘अष्टौ तान्यग्रतश्चानि आपो मूलं घृतं पयः । हविर्ब्राह्मणकामाय गुरोर्वचनमौषधम्’—इत्यादि-वचनम् ; विशेषतश्च—‘तदीयाराधने रतिः’ इत्यादि स्मर्यते । परा-शरसंहितायां च—‘माठापत्यं यतिः कुर्याद्विष्णुधर्माभिवृद्धये’—‘धन-धान्यादिसद्वहम्’—इत्यादिकमुच्यते । पद्मसंहितायां च—‘मन्त्रि-मि-त्ताद्याधिपत्यं यतीनां मोक्षकारणम्’—इत्युक्तम् । अतो यथा सम्प्रदायं

भक्तोपनीतभगवदाराधनोपयुक्तद्रव्यसम्पत्त्या उपादानकार्यसिद्धिरवि-
रुद्धा । यद्वा—स्वायत्ताचार्यप्रियतन्त्रायत्तम्बहिततदुभयपरेभृत्यैर्वाधूलवर-
दनारायणगुरुप्रभृतिभिः, प्रेमपूर्वं स्नेहपूर्वं, उपासित परिचरित, परिचरण-
च—पूर्वोक्तमास्पर्शिकादिद्रव्यसन्निवापनादिरूप गुरुमन्त्रदेवतापरिभव-
विरहेण ज्ञानव्यवसायप्रेमसमाचारसमवायेन चाचार्यप्रीतिसर्वधनरूप च,
तेषां प्रियहितपरभृत्यानां प्रार्थनाया अनतिक्रमणीयाया यान्त्राया
अनुसारादनुरोद्धव्यत्वाद्धेतोः, मे पूर्वद्युरेवोपसन्नस्य मम, सस्कारान्
तापादीन्, सविधाय कृत्वा, इदं चाभिपेक्षेन ऽन्वेति । अत्र च—‘सर्वत्सर
मुपासीत तमेव मुसमाहित । उपासति गुरोर्वर्षम्’—इत्यादिना समत्सर
परीक्षितम्येव सम्याराणां कर्तव्यत्वोक्तावपि तत्प्रार्थनानुसारेणेति
सर्वत्सर तदधिकं च कालं परीक्षितानां हितपराणां भृत्यानां गार्ह्यता
वशात् पूर्वद्युरागतस्याप्यस्य सस्कारयोजनं नानुपपन्नम् । शोध्यत्वा
पदद्वयमित्युक्तमाराधनं च तापादिसस्कारेषु प्रसङ्गादुपकरोति, तेषां
हि भगवदर्थेनमङ्गलं, तदुक्तं पराशरेण—‘स्नात्वा शुभेऽहि पूर्वाह्ने
सम्यगभ्यर्च्य केशवम् । स्नात शिष्यं समाहूय कृतमौतुकवचनम् ।
आचाया विधिवत्सुर्याच्चन्द्रपुण्ड्रादिसन्निधौ’—इति । ‘न कालस्य
परीक्षास्ति’ इत्यादिना च ‘स एष देश कालश्च’ इत्याद्युपपद्येन शुभ
कालप्रतीक्षणपेक्षा बोधिता । सस्कारानिति बहुत्वं कपिञ्जलाधिकरण-
न्यायात् त्रित्वे पर्यवस्यति, तथा च—तापपुण्ड्रनामरूपास्त्रीन् कृत्वेति
लङ्गम्, मन्त्रस्योत्तरश्लेषद्वयेन वक्ष्यमाणत्वात्, यागस्तु यथाधिनार-
स्त्रीयपादुमाद्वयादिप्रसादनापदेशेन कालान्तरे करिष्यत इति बोध्यम् ।
सविधयेत्यत्र समित्येरीश्वरे एकदैव विधयेत्यर्थः । उक्तं च भरद्वाज-
परिशिष्टे—‘सहैरुदिवसे वा द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च च’—इति । अग्नि-
कार्यं चान्येन कार्यं, यतीनामाग्निकार्यनिषेधात्, उक्तं हि तत्रैव—
‘आचार्यस्त्वयमादाय नियुक्तो वाऽथ मन्त्रवित् । प्राहुस्तस्योपविष्टस्य

अनुकम्पापरीवाहैरभिषेचनपूर्वकम् ।

दिव्यं पदद्वयं दत्त्वा दीर्घं प्रणमतो मम ॥ २० ॥

न्यसेद्वाहौ तु दक्षिणे'—इति । यदैवं प्रधानस्यैवाचार्यनियुक्तेनान्येन करणं तदाऽङ्गमात्रस्यान्येन करणमनुक्तसिद्धं; 'न शिष्यानुबधीत'—इत्यादिनिषेधस्तु विशिष्टप्रार्थनाविरहविषय इति भावः ॥ १९ ॥

अनुकम्पेति ॥ अनुकम्पायाः परदुःखासहिष्णुत्वलक्षणकृपायाः, परीवाहैरधिकप्रवाहैः करणैः, अभिषेचनं रूपनं पूर्वं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तं; इदं दानेऽन्वेति, पूर्वोक्तसंस्कारसंविधानं त्वभिषेचनेऽन्वेति । दीर्घं प्रणमतो मम—मन्नाभिमानतावशात् भक्त्यतिशयाच्च चिरं दण्ड-प्रणामं कुर्वतो मे, दिव्यं भगवच्चरणपेक्षयाऽपि प्रकृष्टं, पदद्वयं श्रीपादयुगलं, दत्त्वा शिरसि कृत्वा, साक्षात्फले उपदेशक्रियोद्देश्ये स्वशिक्षितशिष्यनिष्ठभगवन्मङ्गलाशासनफलोपायकत्वरूपफले, या एकलक्ष्यत्वप्रतिपत्तिः अद्वितीयोद्देश्यत्वप्रकारिकाबुद्धिः, तथा पवित्रितं यथा तथा, मन्त्ररत्नं द्वयं, प्रयच्छन्तमुपदिशन्तं, वरवरमुनिं, वन्दे नौमि । अत्रापि यतीन्द्रचरणद्वन्द्वेत्यादिकं वर्तते, तेन उपदेशसमये स्वस्मिन् यतीन्द्रकरणत्वानुसन्धानं लब्धं, इदं गुरुपरम्परानुसन्धानप्रदर्शनार्थमपि भवति, मध्यग्रहणे पार्श्वद्वयस्यापि ग्रहणात् । यतीन्द्रो हि गुरुपङ्क्तिहारनायकः । प्रधाने कृतं कार्यं हि सर्वत्रकृतं भवति; 'शिष्टं श्रीमद्गुरुणां कुलमिदमसिलं तस्य नाथस्य शेषः'—इति श्रुतम् । कृपयोपदेशः शाण्डिल्येनोक्तः—'संवत्सरं तदर्थं वा मासत्रयमथापि वा । परीक्ष्य विविधोपायैः कृपया निश्चयो वदेत्'—इति । विविधोपायैरित्यत्र परीक्षितयतां प्रार्थनाऽप्यन्तर्भवति । पराशरेणाप्युक्तम्—'कृपया योशयेद्गुरुः । स्वाचार्यं हृदये ध्यात्वा जप्त्वा गुरुपरम्पराम्', 'आचार्यः कृपया स्वयम् । स्वानार्यं हृदये ध्यात्वा मन्त्रमध्यापयेद्गुरुः । न्यासाख्यं

साक्षात्फलैकलक्ष्यत्वप्रतिपत्तिपवित्रितम् ।

मन्त्ररत्नं प्रयच्छन्तं वन्दे वरवरं मुनिम् ॥ २१ ॥

परमं मन्त्रं संसारोच्छेदनं शुभम्—इति । द्वयानुसन्धानं हि गुरु-
परम्परानुसन्धानपूर्वकमिति 'जप्त्वा गुरुपरम्पराम्'—इत्यनेन लभ्यते ।
यद्यपि—शिष्यसङ्ग्रहो यतीनां बन्धहेतुः; यथोक्तं—'आसनं पातलोपक्ष-
सञ्चयशिष्यसङ्ग्रहः । दिवास्वापो वृषाजस्य एते पङ्कजकारिणः'—
इति; तथाऽपि कृपया शिष्यं प्रत्युपदेशो यतीनामविरुद्धः; तदुक्तं—
'शुश्रूषालामपूजार्थं यथोऽर्थं वा परिग्रहः । शिष्याणां न तु कारु-
ण्यात् स ज्ञेयशिष्यसङ्ग्रहः'—इति । वैष्णवानां तु यतीनामुपदेशो
विशेषशास्त्रातिरिक्तः; तदाह शाण्डिल्यः—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वान-
प्रस्थो यतिस्तथा । कृपयाऽश्रमिणस्सर्वे धर्मं ब्रूयुस्त्वलिङ्गिने । गृहस्थो
वाऽपि सर्वेभ्यो धर्मं ब्रूयान्महामतिः । परिवाडापि वा ब्रूयात्'—इति ॥
तदिदमनुकम्पापरीवाहैरित्यनेन व्यञ्जितम् । अभिषेचनपूर्वकं दिव्यं
पदद्वयं दत्त्वा मन्त्ररत्नं प्रयच्छन्तमिति स्नानमाक्ष्यभूषणप्रदानशैली
व्यज्यते । दीर्घं प्रणमत इत्यत्र—'नमस्कृत्य गुरुं दीर्घं प्रणामैस्त्रिभिरा-
दृतः । तत्पादौ गृह्य मूर्ध्नि स्वे निधाय विनयान्वितः । गृहीयान्मन्त्र-
राजानं मां गच्छेच्छरणं नरः'—इति । मन्त्रान्तरेपूक्तमप्रापेक्षितमति-
दिश्यत इति ध्वनितम् । दीर्घं प्रणमत इत्यत्र प्रणामैकत्वं स्वरसतोऽव-
गम्यते; तन्मूलं तु—'एकोऽपि कृष्णस्य सकृत्प्रणामः', 'ये प्रणा-
मास्तु सुबहून् कारयन्त्यविचक्षणाः'—इत्यादिकं वचनम् । साक्षात्फले-
त्यत्र साक्षात्पदमुद्देश्यतात्मकमुख्यतामाह—साक्षात्प्रत्यक्षमुख्ययोरिति
द्व्यभिधानकोशः; एकपदेन चार्थशुश्रूषादिदृष्टप्रयोजनं शिष्यस्वरूपो-
ज्जीवनं शिष्यस्वरूपशिक्षणप्रयुक्तभगवत्कैङ्कर्यं अनुकूलसहवाससिद्धि-
क्षेत्येषां चतुर्णामनुद्देश्यत्वमुच्यते; अनुद्दिष्टानामपि तेषां सिद्धिस्तु

ततस्तार्धं विनिर्गत्य भृत्यैर्नित्यानपायिभिः ।

श्रीरङ्गमङ्गलं द्रष्टुं पुरुषं भुजगेशयम् ॥ २२ ॥

शिष्येश्वरस्वाचार्याणामभिसन्धिभिरिति च सूच्यते । अत्र च ऋष्यादीनामनुक्तिः—“विनाऽपि न्यासमुद्रार्धतत्त्वापिच्छन्ददैवतम् । उच्चारणे मनोरस्य सर्वसिद्धिफलं भवेत्”—इति पराशरवचनमभिप्रेत्येति बोध्यम् ॥ अन्यत्राप्युक्तम्—“नमोऽन्तं मन्त्ररत्नं च जपेयुर्वेष्णवास्तदा । ऋष्यादींश्च करन्यासमङ्गन्यासं च वर्जयेत् ॥ नारी वा वृषलो वाऽपि गुरुवन्दनपूर्वकम् । स्त्रीणां च सर्ववर्णानां पुरुषाणां तथा विदुः । एवं ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठो द्वयं नित्यमतन्द्रितः । श्रीमन्नारायणं ध्यात्वा जपेत्तं पुरुषोत्तमम्”—इति । पराशरवचने तत्त्वापिच्छन्ददैवतमित्यत्र च्छन्दशब्दे सकारलोपस्त्वार्पः । अत्र चोपादानविधिर्यथाऽधिकारमनुष्ठितो भवतीत्युक्तं भवति ; भगवद्भोगद्रव्यसम्पादनं ह्युपादानम्, तच्चाचेतनस्य पुष्पादेरिव चेतनन्यापि सम्पादनरूपमिति युक्तम् । तथोक्तं भरद्वाजपरिशिष्टे—“अन्येषां चैव भोगानां चेतनाचेतनात्मना । निष्पादनं रक्षणं च संस्क्रियोपनयादि च । भक्त्या च नियता साक्षा स्वयमाराधनक्रिया । इत्येतत्सकलं काण्डस्कन्धशाखादलाङ्कुरम्”—इति ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः मन्त्ररत्नप्रदानानन्तरं, श्रीरङ्गस्य—अनन्याधेयातिशयस्यापि रङ्गनगरस्य श्रीर्ह्यनन्याधेयातिशया भवति, अतस्तत्त्वेन रूपणं कृतम् । मङ्गलं अलङ्कारभूतं, भुजगेशयमनन्तशायिनं, पुरुषं—सर्वकारणभूतं सर्वान्तर्यामिणं सर्वापेक्षितप्रदं भगवन्तं, द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं; अस्य च विनिर्गत्येत्यनेनान्वयः । नित्यानपायिभिः—नियतो यो निश्चेपाभासस्तद्वद्भिः, अतिशयने मतुवादयः इति इतिप्रत्ययः; नातो न कर्मधारयादिति निषेधः । अतिशयश्च छाया या सत्त्वमनुगच्छेदित्युक्त-

महति श्रीमति द्वारे गोपुरं श्रुतुराननम् ।

च्छायापेक्षया ; सा हि रात्रौ न भवति, एतेनात्यन्तभक्तिरुक्ता भवति ।
 भृत्यैस्सार्धं क्रयविक्रयार्हैर्वाधूलवरदाचार्यप्रभृतिभिस्मह, निर्गत्य स्वमठा-
 दिति शेषः । अत्रापि यतीन्द्रचरणद्वन्द्वेत्यादिकं वर्तते, तेन स्वोद्देश्य-
 यतीन्द्रमुखोल्लासहेतुतया श्रीरङ्गनाथदर्शनमिति लभ्यते; तदुक्तं
 काव्ये—‘सर्वं यतिपतेरेव कुर्वन्नादेशपूर्वकम्’—इत्युपक्रम्य, ‘ततस्तस्य
 मुखोल्लासं चिकीर्षन्नेव केवलम् । निर्जगाम जगद्धाम निव्राणं द्रष्टुम-
 च्युतम्’—इति । नित्यानपायिभिरित्येतदपि तत्रैव स्फुटीकृतम्—
 ‘गच्छन्तमन्यगच्छन्तं गरीयांसं गुणैर्गुणैः । तदीयास्तत्पदद्वन्द्वच्छाया-
 दायादवृत्तयः’—इति । एतेन छायाया दुस्त्यजत्वात् तत्स्थानीयानां
 सहवाससहगतागतादिकं न दुष्यतीत्युक्तं भवति; तथा च—‘एको
 भिक्षुर्यथोक्तस्तु तावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामात्ममाख्याता ऊर्ध्वं
 तु नगरं यतेः । नगरं तु न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तु वा । एतन्नयं
 प्रकुर्वाणस्त्वधर्मात् च्यवते यतिः’—इत्येतत् ‘स्नेहपैगुन्यमात्सर्यं सन्निक-
 र्पार्थविष्यति’—इतिवाक्यशेषानुसारात् तथाविधानां सन्निकर्षपरं,
 न तु बोधयन्तः परस्परमित्युक्तानुकूलसहवात्तनिषेधकमिति भावः ।
 अत्र च—‘प्रभुं भक्तपराधीनं नित्यमालोकयेद्धरिम् । विमानमथवा
 तस्य दूराद्गोपुरमेव वा’ इति भरद्वाजसंहितोक्तेः पञ्चस्यपि कालेषु यत्रा-
 वकाशोऽस्ति तत्र दिव्यालयगमनं स्वार्थभगवदभिगमनात्पृथगेव
 कार्यमित्यवगम्यत इति तदेव ततस्सार्धं विनिर्गत्येत्यादिनोच्यते; कश्चित्तु—
 भगवदायतनस्य तीर्थासन्नत्वे खगृहार्चाभूतभगवदभिगमनात्पूर्वमेव
 दिव्यालयगमनं कर्तव्यम्; यथोक्तं—‘उपस्थायाधारशक्त्यादीन् सन्तर्प्य
 निपीड्य च । वस्त्रं ब्रह्ममुखं कृत्वाऽऽनम्य तीर्थोत्सवं हरिम् । गृहं
 गत्वाऽभ्युदयं कृत्वाऽभिगम्य कमलपतिम्’—इति ॥ २२ ॥

प्रणिपत्य शनैरन्तः प्रविशन्तं भजामि तम् ॥ २३ ॥

देवी गोदा यतिपतिशठद्वेषिणौ रङ्गशृङ्गं

सेनानाथो विहगऋषभश्श्रीनिधिसिन्धुकन्या ।

महतीति ॥ श्रीमति—ब्रह्मादीनामपि सकृत्स्वस्मिन् प्रवेशमात्रेण सर्वैश्वर्यनियामकैश्वर्यभूयिष्ठे, महति—सर्वात्मसाधारणनाथगोष्ठीपूरेऽपि दुष्पूरमहावकाशे, द्वारे दिव्यालयप्रतीहारे, चतुराननं चतुर्मुखसंज्ञं, गोपुरं विमानं; अत्र गोपुरशब्दस्तदुपरिस्थितविमानपरः, प्रणिपत्य मनोवाक्कायैर्नमस्कृत्य; 'श्रीमद्गुरं महत्प्राप्य नाम ध्यायन्नमस्यया'—इति हि काव्ये । शनैर्मन्दं—तदीयकनककवाटकामनीयककवलितं कथमपि चक्षुराकृष्येति भावः । अन्तः अग्न्यन्तरं, प्रविशन्तं तं वरवरमुनिं, भजामि सेवे । तिष्ठतु गोपुरादिकं, प्राप्तशेषिसमृद्धिसाक्षात्कारसम्प्रीतिरेवास्य मन्मनः क्रीणातीति भावः । उक्तं च भरद्वाजसंहितायाम्—'उपेत्यायतनं विष्णोः प्रणिपत्य ततस्ततः । परीत्य देवदेवेशं प्रणम्यात्मानमर्पयेत्'—इति । अत्र प्रणिपत्य ततस्ततः इति विमानमण्डपादिविषयेषु तत्तन्नामभिर्नमस्योच्यते । प्रणिपत्यशनैरन्तरित्यत्र च प्रणिपत्येति निर्देशो भरद्वाजवचनप्रत्यभिज्ञानार्थः ॥ २३ ॥

अयं श्लोकश्शतकस्यस्सेवाक्रमनोधकोऽत्रापि निबद्धः । देवी—तुलसीमूलसञ्जातत्वादतिरोहिताप्राकृतस्वभावा, गोदा—भट्टनाथमुता, यतिपतिर्भगवान् रामानुजः, शठद्वेषी पराङ्मुखः, तौ, रङ्गशृङ्गं श्रीरङ्गविमानं, पर्वताग्रवाचिना शृङ्गशब्देन तद्वदुन्नतस्थिरविपुलं विमानमुच्यते । सेनानाथो विष्वक्सेनः, विहगानां पक्षिणां ऋषभः परिवृढो गरुत्मान्, श्रीनिधिः श्रीरङ्गनाथः, सिन्धुकन्या श्रीरङ्गराजमहिषी । भूर्भुवःदेवी, मा—श्रीदेवी, नीला नीलादेवी, गुरुजनाः पराङ्मुखाद्याः प्रथमे पुमांसः, तैः वृतः—परिगतः पूरुषः परमपदनाथश्चेत्यमीषामग्रे धुरि

धूमानीलागुरुजनवृतः पूरुषश्चेत्यमीपा-

मत्रे नित्यं वरवरमुनेरह्णियुग्मं प्रपद्ये ॥ २४ ॥

मङ्गलाशासनं कृत्वा तत्र तत्त यथोचितम् ।

धाम्नस्तस्माद्विनिष्क्रम्य प्रविश्य स्वं निकेतनम् ॥ २५ ॥

वरवरमुनेरह्णियुग्मं नित्यं प्रपद्ये । अत्र नित्यमित्यनेन परैद्युरित्येतत्सर्व-
दिनप्रदर्शनार्थमित्युक्तं भवति । स्वोद्देश्यभूतवरवरमुनिचरणयुगलापेक्षया
प्रथममध्यमपर्वभूतेषु गोदादिपुरुषान्तेषु स्वातन्त्र्येण स्वमनःप्रवृत्ते-
र्वारिणायैयं स्वाधिकारांगुणा देवराजगुरोर्वरवरमुनिचरणारविन्दशरणा-
गतिरिति नाचार्यप्राचार्यसन्निपातेत्यादिनाऽस्य विरोधः । अनेन सेवा-
क्रमविशेषेण प्रदक्षिणस्य सिद्धेः 'परांत्य देवदेवेशम्' इति वचना-
र्थोऽप्यनुष्ठितो भवति । देवी गोदेत्यादिके विहगवृषभ इत्यन्ते गुरु-
जनवृत इत्यत्र च—'परिवारांश्च सेवेत भक्त्या परमया हरेः । तत्त-
र्द्धागतान् भक्तान् गुर्वादींश्च विशेषतः' इति भरद्वाजवचनमभिसं-
हितम् । गोदा हि—भक्तेषु गुरुषु चान्तर्भवति; 'अहं शिष्या च दासी च
भक्ता च पुरुषोत्तम' इति भूम्युक्तेः । अत्र च—अमीपामिति नपुंसकलिङ्गं;
तेन स्त्रीपुंनपुंसकानां महोक्तौ नपुंसकशेषेऽपि न क्षतिः ॥ २४ ॥

मङ्गलाशासनमिति ॥ तत्र तत्र गोदादिपुरुषान्तेषु विषयेषु मङ्गला-
शासनं प्रेमान्वयात् विद्यमानामङ्गलानिवृत्तिप्रार्थनां अविद्यमानमङ्गल-
सम्पत्तिप्रार्थनां च, यथोचितं तत्तद्विषयानुरूपं, चरमनिष्ठाविशेषनिष्ठस्वा-
धिकारानुरूपं च कृत्वा; तस्माद्धान्नः भगवद्व्याख्यात्, विनिष्क्रम्य
विनिर्गत्य; स्वं श्रीरङ्गनाथानुज्ञालब्धत्वेन स्वीयतया लोकैः प्रतिपाद्यमानं
निकेतनं स्थानं, प्रविश्य प्राप्य । अत्र परिपूर्णविषयेऽपि मङ्गलाशासन-
करणे प्रमाणोपपत्तिसम्प्रदायविस्तरः पूर्वाचार्यादिव्यसूक्तिष्वनुसन्धेयः ।
'सर्वत्र दृष्टा देवेशं जितं त इति मन्त्रकम्' इति शाण्डिल्यवचनमिहा-

अथ श्रीशैलनाथार्यनाम्नि श्रीमति मण्डपे ।

तदद्विपङ्कजद्वन्द्वच्छायामध्यनिवासिनम् ॥ २६ ॥

भिप्रेतम् ॥ जितमित्यस्य हि मङ्गलाशासनपर्यवसानं पूर्वनिर्व्यू-
ढम् । अत्र च भगवन्निदेशेन निकेतनविशेषवासो न दुष्यति । अन-
भिप्रनिकेतस्स्यादित्यादिकं तु भगवन्निदेशादिविशेषनिदानाभावे निके-
तनविशेषं निषेधतीत्यभिप्रायेण स्वनिकेतनमिति निर्दिष्टम् । धाम्न-
स्तस्माद्विनिष्क्रम्येत्येतच्च भगवद्विश्लेषासहिष्णुतयाऽतिकृच्छ्राभिर्ग-
मनमभिप्रेति । 'प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गः स्तुत्वा चाभिविलोकयन्' इति च
भरद्वाजेनोक्तम् ॥ २५ ॥

अथेति ॥ प्रविश्येति स्वयैवोत्तरकाले बोधितेऽप्यथेत्युक्तिर्बुद्धिस्थं
यतीन्द्राय वृत्तनिवेदनं कृत्वेत्यर्थिका ; तदुक्तं काव्ये—'उपेत्य पुनर-
प्येव निजमेव निवेशनम् । निवेद्य निखिलं तत्र यतीन्द्राय नमस्यया'—
इति ॥ श्रीशैलनाथार्यस्य स्वाचार्यस्य नाम यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्,
(तिरुमलैयाव्वार्) इति हि तन्नाम ; श्रीशैलनाथार्येति नाम यस्येति
व्याख्याने तु तदद्विपङ्कजं तच्छब्देन श्रीशैलनाथार्यस्य परामर्शः
स्फुटश्च स्यात् । श्रीमति—भगवल्लोकगुर्वादिपूर्वाचार्यदिन्यायतननिवेश-
क्षेत्रगतदिव्यमृत्छालेपेन समधिकसौभाग्ययुक्ते, मण्डपे जनाश्रये; तस्य
श्रीशैलनाथार्यस्य स्वाचार्यस्याद्विपङ्कजयोः पद्मसदृशचरणयोर्द्वन्द्वस्य
शुगलस्य, द्वन्द्वेति साहित्यसौन्दर्यं छायावैपुस्यं च लभ्यते ; छायाया
अनातपस्य मध्ये अन्तरालदेशे, निवसतीति निवासी, सुष्यजाता-
विति ताच्छिल्पे णिनिः, तथाविधम् । इदं च तथा भावनाभिप्रायेणोक्तम् ;
आलेख्यरूपेण सन्निहितस्य स्वाचार्यस्य श्रीशैलनाथार्यस्य अद्विपङ्कज-
द्वन्द्वस्याधस्तात्निवासाभिप्रायेण वेदमुक्तम् । अत्र चाचार्यपारतन्त्र्यस्य
परा काष्ठा प्रकाशिता भवति । उक्तं च भरद्वाजपरिशिष्टे—'न चक्राद्य-

तत्त्वं दिव्यप्रबन्धानां सारं संसारवैरिणाम् ।

सरसं सरहस्यानां व्याचक्षाणं नमामि तम् ॥ २७ ॥

ङ्कनं नेज्या न ज्ञानं न विरागता । न मन्त्रः पारमैकान्त्यं तैर्युक्ता
गुरुवश्यता—इति । श्रीशैलनार्थार्यनाम्नीत्यत्र च—‘कुर्यादचेतनानां च
वैष्णवं नाम लक्ष्म च । करिष्यन् वैष्णवं नाम वैष्णवाश्रयमेव वा’
इत्यादिकं वचनमभिप्रेतम् । श्रीमतीत्यत्र—‘वैष्णवस्याङ्कशय्यायां वैष्ण-
वस्य गृहेऽपि वा । देशे वा तद्विचरिते संस्थिता यान्ति सद्गतिम्’
इत्यादिकमनुसन्धेयम् । अत्र संस्थिता इति वासो विवक्षितः, संस्था-
विवक्षणेऽपि तुल्यन्यायेन वासविषयेऽपीदं वचनं प्रमाणं भवति । अत्र
मुख्यालामान्मृत्स्नालिसस्य प्रतिनिधेरुपादानं कृतमिति बोध्यम् ॥ ‘तद-
द्विपङ्कनद्वन्द्वच्छायामध्यनिवासिनाम्’—इति पृष्ठी बहुवचनान्तं केचित्
पठन्ति; अस्य च व्याचक्षाणमित्यनेनान्वयः; तत्पदं च भगवद्वरमुनि-
परम्; परं त्वत्र पाठे तत्पदेन भगवद्वरमुनिपरामर्शे ‘निजं प्रभुं’ ‘स्वं
निकेतनं’ ‘स्वचरणाम्भोजं’—इति पूर्वोत्तरशैलीमङ्गो भवति । अथवा
पृष्ठीबहुवचनपाठेऽपि तत्पदं श्रीशैलनार्थार्यपरमेव, शिष्याणां स्वाचार्य-
शिष्यत्वभावनाभिप्रायेण त्विदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

तत्त्वमिति ॥ संसारः प्रकृतिसम्बन्धः, तस्मिन् वैरिणां विद्वेषवतां,
भूम्नि मत्त्वर्थायः; वैरं विरोधो विद्वेष इति कोशः । यद्यपि चेतनविषय-
विद्वेष एव वैरपदप्रयोगप्रौढिरस्ति, तथाऽपि संसारस्य चेतनत्वसमाधिना
वैरपदं प्रयुक्तं, संसारं प्रति हासोक्तिवदिति बोध्यम् । सारं प्रयोजन-
भूतं, संसारजयोपयुक्तबलभूतं वा; ‘सारो बले स्थिराशेऽर्थे पुमान्नचाय्ये
वरे त्रिपु’ इति रत्नमाला; समुलूणामुपादेयप्रयोजनभूतं स्ववैरविषय-
संसारनिरासौपयिकबलभूतमिति वेति भावः । सरहस्यानां मूलमन्त्र-
मन्त्ररत्नचरमश्लोकात्मकरहस्यत्रयनियतानां; सरसं मधुररसयुक्तं,

मूलमन्त्रादिप्रतिपाद्यतदीयपर्यन्तशेषत्वादिस्वरूपयाथात्म्यादिप्रमेयविशेषात्मकत्वादहस्यत्रयनिष्ठानामधिकारिविशेषाणां विशेषतो भोग्यमिति भावः । दिव्यप्रबन्धानां भगवन्निर्हेतुकप्रसादलब्धज्ञानात्मकदिव्यज्ञान-मूलकत्वादिव्यानां, दिगादित्वाद्यदन्तात् यत्प्रत्ययः; प्रबन्धानां द्विमि-डोपनिषद्पाणां; तत्त्वं—तत्प्रतिपाद्यं स्वरूपादियाथात्म्यं कर्म, 'तत्त्वं विलम्बमाने स्यात् स्वरूपे परमात्मनि' इति रजमाला; तत्त्वमिति द्वितीयान्तं व्याचक्षाणामित्युक्तव्याख्यानक्रियायामन्वेति । यद्वा—तत्त्वं दिव्यप्रबन्धानां सारं कर्म, संसारवैरिणां सरहस्यतां सरसं यथा भवति तथा व्याचक्षाणामित्यन्वयः; तत्त्वं वस्तुभूतं, दिव्यप्रबन्धानां द्विमिडोपनिषदां, सारं तत्प्रतिपाद्यं प्रयोजनं चरमपर्वात्मकं पुरुषार्थं कर्म, संसारवैरिणां प्रकृतिसम्बन्धं निहासतां, सरहस्यानां रहस्यत्रय-निष्ठाधिकारिणां, तेभ्य इत्यर्थः; सरसं यथा भवति तथा—सुखबुद्ध्या-रूढं प्राप्तिनुल्लस्यप्राप्तिप्रकर्षावहं च यथा भवति तथा, व्याचक्षाणं पदच्छेदपदार्थोक्त्यादिभिर्विशदं बोधयन्तं, तं वरवरमुनिं, नमामि—व्याख्यानवैदग्ध्येन जितस्सन्निर्ममोऽनुभवामि । संसारवैरिणस्सरह-स्याश्च बाधूलवरदनारायणगुरुप्रभृतयः, ते च स्वप्रमुखेन भगवन्नि-देशेन वरवरमुनिमशिष्यन्; तदुक्तं काव्ये—“पुनस्त्वमापदेशेन देशे देशे निरङ्कुशः । अयमर्चावतारत्वसमाधिमवधीरयन् । अत्यमर्त्यतया तस्य तत्त्वमात्यन्तिकं हितम् । असङ्कुचितमाचख्यौ मुनङ्गशयनः पुमान् । देशे देशे विशेषज्ञैरज्ञैरप्यविशेषतः । आश्रित्य तत्पदद्वन्द्वमभ्युप-परं हितम् । रामानुजपदद्वन्द्वसौगन्ध्यनिधयोऽपि ये । असाधारणमौन्न-त्यमवभूय निजं धिया । उत्तेजयन्तस्स्वात्मानं तत्तेजस्सम्पदा तदा । ध्रुत्वैव वैभवं तस्य तत्त्वेन शरणं गताः । सिन्धुस्सद्गुणरत्नानां सीमा शेषत्वसम्पदाम् । बाधूलवरदाचार्यो मौलिरत्नं मनीषिणाम् । अमृदनु-पमलास्य विमूषणमनुत्तमम् । रामानुजमुनिन्द्रस्य श्रीमान् दाशरथि-

येथा"—इति । उत्तेजनं शरवत्तन्मयो भवेदित्युक्तशरदृष्टान्ताभिप्रायेण ;
यद्वा—उत्तेजनं कुर्वत इत्यर्थेन कौस्तुभत्वाभिप्रायेणोक्तम् । एतेन पूर्व-
मनवाप्तातिशयलाभाय भगवत्साक्षिकप्रभावयुक्तन्याक्तिविशेषाश्रयणं
युक्तमित्युक्तं भवति ; 'यदर्थं तु कृतं पूर्वं तदर्थं न पुनः क्रिया'—इति
न्यायात् । उक्तं च शाण्डिल्येन—'आचार्यचित्तानुगुणं सिद्धान्तानु-
गुणं त्वपि । अन्यत्र शृणुयाज्ज्ञेयमनुज्ञाप्यैव जीवति । यस्मिन् परम-
विद्यायां न संसिद्धिरभोधतः । गुरोर्वाऽप्यन्यतो ब्राह्म परा विद्या गुणा-
न्वितात्'—इति । व्याचक्षाणमित्यत्र ताच्छीलिकश्चानश् प्रत्ययः, तेन
तत्र वैदग्ध्यं व्यञ्जितम् ; व्याख्यानवैदग्ध्यं काव्ये विस्तरेणोक्तम्—
"आशङ्कामविधेयानां वाक्यानामवतारणे । अविस्तरेण निर्णीतिमर्थानां
प्रतिपादने । पूर्वोत्तरानुसन्धानमभिप्रायप्रकाशने । असन्दिग्धं समा-
धानमाक्षेपेषु निरुत्तरम् । वीक्षमाणाश्चिरं तत्र व्यस्मयन्त विचक्षणाः ।
स एव भगवानेवं सहस्रवदनस्त्वयम् । अवातरदिति व्यक्तमित्यशेषान्
परस्परम् । श्रुत्यन्तसूत्रसूक्ष्मार्थप्रकाशनपरैः पुरा । परमैर्योगिभिर्दृष्टान्
प्रबन्धानम्यधात् परम् । प्रभुतानन्वभूतस्त भगवद्गुणविग्रहान् । प्रपेदे
परमं हर्षं प्रत्यक्षानुभवाद्गपि । शब्दशक्तिरियं नित्या शृण्वतां गृह्य-
तामपि । सर्वात्मना हृदि स्वार्थान् सन्निधापयतीति यत् । अत-
श्शब्देष्वभिप्यङ्गं कुर्वन् सर्वोपकारकः । सत्त्वशुद्धिरुरं ध्येयमभि-
र्कषेण चेतसः । गुणानुभवनं पत्युर्भृत्यकृत्यमपि प्रियम् । वाचिकं
वाचिकेनैव सर्वदा विदधे सुधीः । तत्तत्प्रबन्धकाराणां गुरुणां तत्र
सन्निधिम् । तानेव तत्तदर्थानां व्याख्यातृनप्यमन्यत । श्रोतृषु
प्रथमतः तु चिन्तयन्नात्मनस्त्वयम् । अनुवक्तृत्वमाग्राह्य परम्यः
प्रत्यपादयन् । अज्ञानामग्रगण्यं मामधिष्ठाप यन्निश्चरः । अज्ञान-
ज्ञापने प्राप्तमकार्षादित्यबुध्यन् । प्रत्यक्षशक्तिरज्ञात्मनस्त्वयायात्म्यसम्प-
दाम् । आचार्याधीनवृत्तीनां प्राचामेव प्रवेनसाम् । चरित्राणि पवित्राणि

ततः स्वचरणाम्भोजस्पर्शसम्पन्नसौरभैः ।

पावनैरर्धिनस्तीर्थैर्भावयन्तं भजामि तम् ॥ २८ ॥

चित्राणि वचनानि च । मध्ये मध्ये मुनिर्ध्यात्वा भृत्यानां प्रतिपादयन् । स्वैराख्यायैस्सुमधुरैस्स्वस्वरूपविनिश्चयम् । श्रोतृणां मतिमारोप्य सुव्यक्तं प्रत्यबोधयन्—इति । भगवद्व्याख्यायात् स्वनिर्केतनागमानन्तरं व्याख्यानं भरद्वाजेनोक्तम्—‘प्रभुं भक्तपराधीनं नित्यमालोकयेद्भरिम् । विमानमथवा तस्य दूराद्रापुरमेव वा । स्वरूपरूपविभवगुणरुमादि शाङ्किणः । व्याचक्षीत निवर्धनीयात् शृणुयाद्विलिखेत् पठेत् । चतुर्भुज-मुदाराङ्गं श्यामं पद्मानिभेक्षणम् । श्रीभूमिनीलासहितं चिन्तयेच्च सदा हृदि’—इति ; ‘सद्भिः प्रणिहितांश्चान्यान् प्रबन्धान् परिशीलयेत्’—इति च । व्याचक्षीतनिवर्धनीयादिति वचनप्रत्यभिज्ञानार्थमेव व्याचक्षाण-मिति निर्दिष्टम् । अनेन—‘कृपयाऽऽश्रमिणस्सर्वे धर्मं ब्रूयुस्त्वलिङ्गिने ।’ ‘परिव्राटपि वा म्र्यात्’ इति विशेषशास्त्रबलात् ‘न व्याख्यानपरो भवेत्’ ‘न व्याख्यामुपयुञ्जीत’ इति सामान्यनिषेधश्चैवर्गिकशिष्येभ्यः ख्यात्या-द्यर्थेन मोक्षानुपयुक्तग्रन्थव्याख्यानविषय इति ध्वनितम् ॥ २७ ॥

तत इति ॥ ततः—दिव्यप्रबन्धव्याख्यानानन्तरं, स्वस्य—स्वाचार्य-करणत्वेन स्वात्मानं भावयतः स्वस्य ; चरणाम्भोजयोः पद्मनुल्लस्यश्रीपा-दयोः, सौरभ्यपावनत्वाभ्या सादृश्यं विवक्षितम् ; स्पर्शेन सम्बन्धेन, सम्पन्नसौरभैः समधिकसौगन्ध्यभरितैः, पावनैः पवित्रैः ; इदं विशेषणद्वयं पद्मसादृश्यवर्णनफलितम् । तीर्थैः—विशिष्टसलिलैः, ‘तीर्थं शास्त्राध्वरसे-प्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारपिञ्जलाम्भः’—इति कोशः ; तरन्त्यनेन तीर्थमिति व्युत्पत्तिश्चात्र द्रष्टव्या । अर्धिनः याचमानान् पूर्वेक्तसंसार-यैरिणः कर्म, भाग्यन्तमुज्जीवयन्तं, भवनं सप्ता ; तं वरवरमुनिं, भजामि । श्रीपादतीर्थप्रदानप्रयुक्तोद्धार्यानुसन्धानेन विद्वत्सन्निभमोऽनुभजामि ।

अत्र पावनैरित्यत्र—‘स्नातं च गुरुणा यत्र तीर्थं नान्यत्ततोऽधिकम्’ इति भरद्वाजवचनमभिसंहितम् । अर्थेन इत्यत्र च—‘प्रक्षाल्य चरणौ पात्रे प्रणिपत्योपयुज्य च’ इति तद्वचनमभिप्रेतम् । अपिबुष्टाम्भोवाचिना तीर्थशब्देन च ऋषयोऽप्येतच्छ्रीपादाम्बु जुषन्त इति लभ्यते ; ‘अनु-
 व्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्येताद्विरेणुभिः’ इति न्यायात् । तीर्थेति बहुत्वं प्रदानार्थावदानोपाधिकं सत् कपिजलाधिकरणन्यायान् त्रित्वे पर्ययस्यति ; स्मर्यते च—‘त्तिः पिबेद्विन्दुवर्जितम्’ इति । कश्चित्तु द्विवारमेव दीयते ; तेषामयमाशयः—उशनस्सृष्टौ ‘यत्र भागवतानां तु पादोदकनिपे-
 षणम् । पावनं सर्वभूतानां सोमपानसमं स्मृतम्’ इति भागवतपादो-
 दकनिपेक्षणस्य सोमपानसाम्यमुक्तम् ; तत्र चासङ्कोचात् फलतः प्रका-
 रतश्च तत्साम्यं विवक्षितम् ; प्रकारश्च सङ्ख्याविशेषः, द्विवारं हि सोमपानं क्वचिदनुष्ठीयते ; तथा च सोमप्रयोगे माध्यन्दिनसवनमाधि-
 कृत्योक्तं—‘होतृकाः स्वं स्वं चमसं द्विर्भक्षयन्ति’ इति ; तथा च द्वित्वसङ्ख्याऽपि सोमपानसाम्यात् पादोदकनिपेक्षणं द्विवारं कार्यम्—
 इति । तदपि यथासम्प्रदायमनुष्ठेयम् । भावयन्तमित्यनेन प्रायश्चित्तार्थ-
 त्वमत्र व्युदस्यते ; सम्पन्नसौरभत्वं च स्वसम्बन्धादन्येषामपि तत्सम्पाद-
 कत्वं, तेन तदीयानामपि तत्सम्बन्धात्तीर्थपादत्वमित्युक्तं भवति । भर-
 द्वाजसंहितायां च—‘दण्डवत्प्रणमेद्भूमावुपेत्य गुरुमन्वहम् । दिशे वाऽपि नमस्कुर्याद्यथासौ वसति स्वयम्’ इत्युपक्रम्य, आचार्यविषये शिष्यस्य
 वृत्तिविशेषानुक्त्वा, मध्ये ‘प्रक्षाल्य चरणौ पात्रे प्रणिपत्योपयुज्य च’ इत्युक्त्वा, तदनन्तरमपि कांश्चन वृत्तिविशेषानुक्त्वा—‘आचार्योऽपि तथा शिष्यं क्षिणो हितपरस्सदा । प्रबोध्य बोधनीयानि वृत्तिमाचारयेत् स्वयम्’—इत्युक्तेराचार्याद्वितथ्रवणस्याचार्यपादार्थोपयोगोऽङ्गमिति सत्तिथिप्रकरणाभ्यामवगम्यत इत्यभिप्रायेण ततस्त्वनरणाभ्योनेत्युक्त-
 मिति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

आराध्य श्रीनिधिं पश्चादनुयागं विधाय च ।

प्रसादपात्रं मां कृत्वा पश्यन्तं भावयामि तम् ॥ २९ ॥

आराध्येति ॥ पश्चात् माध्यन्दिनकृत्यानुष्ठानानन्तरं, तदुक्तं काव्ये—‘अथ माध्यन्दिनं कृत्यं कृत्वा सत्सोत्तरो मुनिः । आराध्य विधिवद्देवमन्त्रभृद्भक्त्युपणम्’ इति । श्रीनिधिं—श्रिया लक्ष्म्या निधिं निधिवत् सम्पद्भूतं, श्रियश्चिन्त्यं रत्ननिधिं ; आराध्य अर्चयित्वा, ‘यथा युवानं राजानं यथा च महद्हस्तिनम् । यथा प्रियातिथिं योग्यं भगवन्तं तथाऽर्चयेत् । सतीव प्रियभर्तारं जननीव स्तनभ्रयम् । आचार्यं शिष्य-वन्मन्त्रं मन्त्रिवल्लालयेद्धरिम्’—इति शाण्डिल्योक्तं गरीत्या भगवन्तं परमभक्त्याऽऽराध्येत्यर्थः । अनुयागं—अनुयागसंज्ञितं परमात्मसमा-राधनसमाप्तिप्रसादप्रतिपत्तिसंस्काररूपं, विधाय ; यथोक्तं भरद्वाजेन—‘जुहुयादाहुतीः पञ्च विष्णो प्राणादिसंज्ञिके’ इत्युपक्रम्य, ‘कृत्वाऽनु-यागम्’ इति । शाण्डिल्येनाप्युक्तं—‘वातारं हृदयान्तस्थं ध्यात्वा पादान्मुपूर्वकम् । तथाऽस्य जुहुयादन्नं तत्तन्मन्त्रैस्समाहितः । ध्यायन्नेव परं ब्रह्म भोक्तारं हृदयस्थितम् । अश्रियादत्तरो मन्त्री भोज्यं सर्वम-कुत्सयन्’—इति ; ‘पथ्यं मितं च शृद्धं च रस्यं हृदयनन्दनम् । क्षिप्तं दृष्टिप्रियं कोष्णमन्नं भोज्यं मनीषिभिः’ इति च । अत्र वैकान्नाम्य-मुक्ता तु गुरुवचनादिना न दुष्यतीति पूर्वमेवोक्तम् । चकारेण तदीया-राधनमुच्यते । यथोक्तं काव्ये—“तत्तत्तन्मुखसंस्पर्शसरसेन सुगन्धिना । शुचिना मुकुमारेण सध्वस्तंशुद्धिहेतुना । भक्तिपूतं प्रसूतेन भोज्येन भगवत्प्रियान् । तत्परस्तरपयामास तत्प्रीतिप्रेमवृद्धये । आत्मानमात्मनः पश्यन् भोक्तारं पुरुषं परम् । अनुयागं यगायोगं निस्सङ्गो निरवर्त-यन्” इति । तदीयाराधनं च विशेषशास्त्रसिद्धम् । तदुक्तं भरद्वाज-परिशिष्टे—‘भुनयत्सत्तन्निष्ठानां लक्षणानि निबोधत । विष्णोर्दासैश्च

ततश्चेतस्समाधाय पुरुषे पुष्करेक्षणे ।

उत्तंसितकरद्वन्द्वमुपविष्टमुपहरे ॥ ३० ॥

फलता तदेकोपायता स्थितिः । तदाज्ञाकरणे प्रीतिस्तत्कर्मगुणकर्तृनम् । तच्चिह्नाद्विददेहत्वं तदायाराधने रतिः । तदन्यस्पर्शवैराग्यामिन्द्रिया-
र्थेष्वलोलता । आचार्याधीनवृत्तित्वमाचार्यार्थात्मदेहता । क्रोधलोभमद्वा-
लस्यमानमोहविहीनता । सत्यशौचदयार्थैर्यक्षमासन्तोषयुक्ता । इत्ये-
तैर्लक्षणैर्युक्ता वैष्णवाः—इति । अनेन—‘अपिचास्य कुतो दानं दत्त्वा
चास्य कुतः फलम् । दाता प्रतिगृहीता च प्रेत्यैव नरकं व्रजेत्’
इत्यादिकमवैष्णव्यतिविषयम्—इत्युक्तं भवति । मां—पूर्वं प्रसादप्रस्तावे
‘यत्त्यजं यतिपात्रस्थम्’ इत्यादिसामान्यवचनोदाहरणमुखरतया दुर्बुद्धि-
वशाद्विमुखं मां, प्रसादपात्रं कृत्वा प्रसादस्य भुक्तोज्झितस्य भोजन-
पात्रस्थस्य भोज्यशेषस्य पात्रं योग्यं भाजनं वा कृत्वा, ‘योग्यमाज-
नयोः पात्रं’—इति कोशः ; पश्यन्तं तथाभूतस्यास्य केयं व्युष्टिरिति
सविस्मयहर्षकरुणं प्रेक्षमाणं, तं वरवरमुनिं, भावयामि ध्यायामि ।
प्रसादपात्रमित्युच्छिष्टाशनात्मिका वृत्तिरुक्ता ; तदुक्तं भरद्वाजेन—
‘योऽसौ मन्त्रवरं प्रादात्संसारोच्छेदसाधनम् । प्रतीच्छेद्वरुवर्यस्य तस्यो-
च्छिष्टं सुपावनम्’—इति । अत्र—आचार्यविषये शिष्यस्य वृत्तिविशेष-
विधानप्रकरणान्तन्मध्यगतमिदं नैमित्तिकात् गुरोरुच्छिष्टभोजनादन्य-
देवेति स्फुटम् । अत्र च ‘यत्त्यजं यतिपात्रस्थम्’ इत्यादिकमवैष्णव्यतिविषयं
गुरुव्यतिरिक्त्यतिविषयं चेति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततः—अनुयागानन्तरं, पुष्करेक्षणे पुण्डरीकाक्षे, पुरुषे
पुरुषशब्दवाच्ये भगवति, चेतः हृदयं, समाधाय समाधिमतकृत्वा,
समाधियोगः ; उत्तंसितं शिरोमूर्णकृतं करद्वन्द्वं पाणिद्वन्द्वं यथा भवति
तथा ; अत्र द्वन्द्वशब्दोऽजलित्वाभिप्रायकः, उत्तंसितत्वसामर्थ्यात् ;

उपहरे रहसि, 'रहोन्तिकमुपहरे'; उपविष्टं आसीनम्, अनेन 'उप-
विश्यासने युञ्जीयात्' इति वचनं स्फोरितम् । अस्य च 'नित्यं मुनि
वरवरं निभृतो भजामि' इत्येतान्वयः । अनुयागानन्तरं योगशशाण्डिह्ये-
नोक्तः—'अष्टाङ्गयोगप्राप्तिं च कृत्वा ध्यानपरो वशी'—इति । भर-
द्वाजश्चाह—'कृत्वाऽनुयागं कुर्वीत स्वाध्यायं वैष्णवं परम् । ततो
युञ्जीत चात्मानं पुरुषे पुष्करेक्षणे'—इति; ततश्च युञ्जीतेत्यन्वयः,
चकारेण स्वाध्यायात् पूर्वमपीति लभ्यते, तेनानुयागानन्तरं सिद्धम् ।
योगश्चाराधनवत् कालत्रयेऽप्यनुष्ठेय इत्युत्तरञ्च वक्ष्यते । पुष्करेक्षण-
त्वलिङ्गाद्योगिहृदये सविग्रहावस्थानमुच्यते । पराशरश्चाह—'देव-
तिर्यङ्मुन्युप्यादिचेतनेष्वपि संस्थितः । तदन्तर्याम्यवस्था हि विष्णोस्सर्व-
गतस्य वै । स एव योगिहृदयपङ्कजे तु सविग्रहः'—इति । अत्र च—
'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये' इत्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनः पुरु-
षान्तर्वर्तिनश्चैक्योक्तेः । 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी'
इत्यादित्यमण्डलस्यस्य च पुण्डरीकाक्षत्वोपदेशात् तदभिन्नस्य पुरुषा-
न्तर्वर्तिनोऽपि पुण्डरीकाक्षत्वमित्यभिप्रायेण पुरुषे पुष्करेक्षण इति भर-
द्वाजेनोक्तम्; पुरुषपदं च—'पूस्संज्ञे वै शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो मतः'
इति निर्वचनात् पुरुषान्तर्वर्तिनं भगवन्तमाभिषत्ते । अत एव काव्ये-
ऽप्येतद्योगप्रकरणे—'विमलायतलोचने । अपराधसहे नित्यं दहराकाश-
गोचरे'—इत्युक्तम् । अत्रत्यदहराकाशशब्दो—'ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म' इत्युक्तहृदयपुण्डरीकविवरमाह, अपराधसह इत्येतत् 'अङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो
विजुगुप्सते' इति श्रुत्युक्तार्थकथनम् । आम्यां दहरप्रमिताधिकर-
णार्थो स्मारितौ । 'ततश्चेतस्समाधाय पुरुषे पुष्करेक्षणे' इत्येतच्च—
'ततो युञ्जीत चात्मानं पुरुषे पुष्करेक्षणे' इत्यस्य शब्दतोऽर्थतश्च
प्रत्यभिज्ञापकं; तत्र ततश्चेतस्समाधायेत्येतत् 'ततो युञ्जीत चात्मानं',

अब्जासनम्यमत्रातमुजातमूर्ति-
मामीलिताक्षमनुसहितमन्त्ररत्नम् ।

आनम्रमौलिभिरुपासितमन्तरङ्गै-

नित्यं मुनिं वरवर निभृतो भजामि ॥३१॥

ततश्शुभाश्रये तस्मिन्निमग्न निभृतं मन ।

इत्यस्यायं प्रत्यभिज्ञापकः ; चेत् इत्यात्मानमित्यस्य व्याख्यानम्, 'आत्मा यन्नघृतिम्बान्तस्वभावपरमात्मसु' इति हि रत्नमाला ; समा-
धयेति च युज्यतेत्यस्य व्याख्यानं, युजिसमाधाविति श्रयनिर्देश ;
तत इत्येतत्तु वचनम्यत्रशब्द-व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् ; पुरूपे पुष्करे-
क्षणे इत्येतत् शब्दतस्तत्प्रत्यभिज्ञापनम् ; प्रत्यभिज्ञापनप्रयोजनं
तूक्तमेव ॥ ३० ॥

अज्जेति ॥ अब्जासनम्यं पद्मासनस्थितं ; येन पद्मासनं विश्वामि-
त्रेणोक्तं—“ततो निवातके रम्ये निम्नोन्नतविर्भिने । कुशामिनमुचेलानि,
उपर्युपरि विन्यसेत् । पद्मासनं तु तत्रैव कृत्वाङ्गानि समं नयेत्”—इति ।
अवदाता क्षीरसङ्घातगौरी, मुजाता कमनीया, मूर्तिविग्रहो यस्य स तथो-
क्तस्त ; आमीलिताक्षं ईपन्मीलितलोचनं, स्मर्यते हि 'नासाग्रन्यस्तनयन'
इति । अनुसंहितमन्त्ररत्न—उपाशूच्यमाणद्वयं ; 'अनेन मन्त्ररत्नेन
मत्प्रियेण भजेत्सदा' इति द्युक्तम् । आनम्रमौलिभि मम्यगनतशि-
रस्कै, अन्तरङ्गै वायूस्वरदाचार्यभियेदान्ताचार्यप्रभृतिभि, उपा-
सित निरन्तरं साक्षात्क्रियमाणं, 'सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सदेहिभि'
इति द्युक्तम् । वरवरं मुनिं, निभृतस्सन् अवहितम्भन्, अहं, नित्यं
भजामि—सर्वकालं सेवे ; 'विग्रहालोकनपर' इति द्युक्तम् ॥३१॥

तत इति ॥ तत—यनान्द्रचरणद्वन्द्वप्रवर्णेन चेतसा तद्देश्य-
भगवयोगानन्तर, तस्मिन् पूर्वाक्ते, शुभाश्रये पुष्करेक्षणे पुरूपे, हेय-
प्रत्यनीकत्वे सति निच्चारुपकृतं शुभाश्रयत्वमित्युक्तं पूर्वं । निमग्न

यतीन्द्रप्रवणं कर्तुं यतमानं नमामि तम् ॥ ३२ ॥

अवगाढं, निभृतं निष्पन्दं, मनः कर्म, यतीन्द्रप्रवणं कर्तुं—यतीन्द्रप्रव-
णमेव कर्तुं; पूर्वत्र हि 'यतीन्द्रचरणद्वन्द्वप्रवणेनैव चेतसा' इत्येतत्
कर्तव्यभागेषु स्वाधिकारानुरूप्यावगमनायान्यविशेषणतया निर्दिष्टं,
अत्र तु तस्यानन्यार्थत्वमुच्यते । यतमानं आरभमाणं, तं यतीन्द्र-
प्रवणत्वेन प्रसिद्धं वरवरमुनिं, नमामि—चरमपर्वनिष्ठाविशेषगरिष्ठ-
तानुसन्धानेन निर्भरोऽहं तत्सम्बन्धमात्मनोऽनुसन्दधामि; निष्ठाव-
त्सम्बन्धो हि निष्ठाप्रापक इति भावः ॥ ३२ ॥

इति

दिनचर्याव्याख्यायां

सदाचारदीपिकासमाख्यायां

पूर्वदिनचर्याविभागः ॥

॥ श्रीः ॥

यतिराजविंशतिः

यस्तुतिं यतिपतिप्रसादिनीं
व्याजहार यतिराजविंशतिम् ।
तं प्रपन्नजनचातकाम्बुदं
नौमि सौम्यवरयोगिपुङ्गवम् ॥

श्रीमाधनादिगलनद्वयनित्यसेवाप्रेमाविलाशयपराङ्मुखादभक्तम् ।
कामादिदोषहरमात्मपदाश्रितानां रामानुजं यतिपतिं प्रणमामि
मूर्ध्ना ॥ १ ॥

यतिराजविंशतिव्याख्या

अभिगमनोपादानेज्यान् स्वार्थाय वरवरमुनिमनुभूय प्रमप्राप्ते
स्वाध्याये तमनुभूयः, स्वाध्यायस्य 'व्याख्यानिर्लेखनेवाऽपि ग्रन्थ-
निर्माणकर्मणा । शिष्याणां शिक्षया वाऽपि स्वाध्यायार्थोऽय-
मुच्यते' इत्यादिशाण्डिल्योक्तरीत्याऽनेकप्रकारत्वेन तत्र व्याख्यान-
रूपं स्वाध्यायप्रभेदं 'वाक्यान्वृत्तिवाक्यानि व्याख्यातारम्'
इत्युत्तरत्र वक्ष्यन्, ग्रन्थनिर्माणकर्मणेत्युक्तं भगवता वरवरमुनिना स्वाधि-
कारानुगुणं भगवद्यतन्द्राविषयस्तोत्रनिर्माणरूपग्रन्थकरणात्मकं स्वा-
ध्यायप्रभेदं वदन्, 'तद्वचदश्रवणोत्सुकः । आज्ञाम्यर्थनमालोकनिर्देश-
यचनादरः' इति भरद्वाजोक्तदिशा स्वार्थाय वचदश्रवणमज्ञातं स्वस्य मनः
प्रसादं 'इति यतिगुल्फुर्यमेवमानैः' इत्यादिनोत्तरत्र च वक्ष्यन्, तत्र ग्वम-
मभिध्यातृशब्दस्य रूपपरामर्शकेन इतिशब्देन परामर्शाय यतिराज-
विंशतिमनुदति-श्रीमाधनेत्यादिभिः ॥

भगवान् वरवरमुनिः प्रपन्नजनकूटस्यपराङ्मुखशसूरिप्रभृतिपूर्वा-
चार्यपरम्पराप्राप्तं स्वाचार्येण श्रीशैलनाथेन स्वस्मै प्रसादितं रहस्यत्रय-
तात्पर्यपर्यवसानभूमिभूतं भगवतो रामानुजस्य निरपायोपायत्वं निरति-
शयोपेयत्वञ्च प्रीतिप्रकर्षहठात्कारेण दुर्गतप्राणिगणप्राणनप्रवीण-
करुणोद्गारेण च यतिराजविंशतिसमाख्यावता स्तोत्रेण प्रतिपिपाद-
यिपुश्चिकीर्षितस्याविघ्नसमाप्तचयं स्वाधिकारानुरूपं गुरुनमस्त्रिरूपं
मङ्गलमाचरति—द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥ अत्र च विवक्षावशात्—मूलमन्त्रे
ग्रीणि पदानि, मन्त्ररत्ने च पदद्वयानि, चरमश्लोके चैकादश पदानीति—
सङ्कलनया विंशतिसम्पत्त्या व्याख्येयरहस्यत्रयपदसङ्ख्यानुगुणा
विंशतिसङ्ख्या व्याख्यायां यतिराजविंशतावाश्रितेति द्रष्टव्यम् ॥

श्रीमाधवेति ॥ श्रीमाधवस्य सर्वप्रकारभोग्यस्य श्रियः पत्युः,
श्रीक्षेनन्याधेयातिशया, तद्वत्सर्वप्रकारभोग्यत्वं दर्शयति श्रीशब्द
इति न माशब्देन पौनरुक्त्यं; श्रीशब्दो वा मुख्यार्थपर एव सन्
अङ्घ्रिजलजद्वयेऽन्वेति, श्रीमन्तौ हरिचरणाविति वत्; श्रियो माधवाङ्घ्रि-
जलजद्वयमिति पृष्ठीसमाप्तः, सम्बन्धश्च वास्तव्यनिवासभावरूपः; जलजै
इवाङ्घ्रौ अङ्घ्रिजलजे, तयोर्द्वयस्य, नित्यसेवायां नित्यकैङ्कर्ये, प्रेम्णा
अत्युत्कटरागण, आविल अप्रकृति गतः आशयः प्रज्ञा यस्य स तथो-
क्तः; तथाविधस्य पराङ्मुखस्य—प्रमाणतर्कः प्रतिपक्षनिरासनसिद्ध-
पराङ्मुखानामधेयस्य भगवतः कारिभूतोः, पादयोर्भक्तं परमभक्तिमन्तम् ।
अत्र—अङ्घ्रिजलजद्वयप्रेमाविलाशये पराङ्मुखे भगवतः प्रेमातिशयामिप्रा-
येण माधवेत्युक्तं, माधवो भक्तवत्सल इति हि सहस्रनामसु पठितं;
आत्मपदाश्रितानां स्वचरणमाश्रितानां, कामाददोष इरं कामक्रोधलोभा-
द्यात्मस्वरूपगतहेयधर्मनिवर्तकं, रामानुजलक्ष्मणावतारत्वाद्गुणविशेषैश्च
रामानुजनामधेयं, यतीनां निर्जितेन्द्रियग्रामाणामुत्तमाश्रमिणां पति
शेषिणं रसकञ्च भगवन्तं भाष्यकृतं, मूर्ध्ना शिरसा, प्रणमामि प्रक-

श्रीरङ्गराजचरणाम्बुनराजहंसं श्रीमत्पराङ्कुशपदाम्बुनमृङ्ग-
राजम् । श्रीमद्वनाथपरकालमुक्ताब्जमित्रं श्रीवेत्सचिह्नचरणं
यतिराजमीडे ॥ २ ॥

पेण प्रह्वीभवामि । अत्र पूर्वार्धेन प्राप्तविषयप्रावण्यं कामादिदोषहर-
मित्यप्राप्तविषयप्रावण्यनिवर्तकत्वं चोक्तं; तदुभयनिदानञ्च रामानुजं
यतिपतिमित्याभ्यामुच्यते; रामानुजस्य ह्यभिनवदशावतारेषु रामाव-
तारत्वेन प्रसिद्धपराङ्कुशप्रावण्यमुचितं; यतिपतेर्हि कामादिनिरसन-
मनुरूपमिति गुणकृतमगवत्प्रावण्यादपि स्वरूपप्रयुक्तमागवत्प्रावण्य-
मत्यतिशयितमित्यभिप्रायेण पादपदयोर्जलनविशेषणानुपादानं, चरमपर्व-
निष्ठस्योत्तमाश्रमिणश्च स्वस्यादरनिबन्धनं चरमनिष्ठत्वमृत्तमाश्रमित्व-
ञ्चेत्यभिप्रायेण पराङ्कुशपादभक्तं यतिपतिमित्युक्तम्; 'भक्तिश्च नियता
चीर भावो नान्यत्र गच्छति' इति न्यायात् । अत्र च श्रीमाधवाङ्गीत्या-
दिकं श्रीमदमृतार्यप्रणीतप्रपन्नसावित्रीशैलीं प्रत्यभिज्ञापयति, सा हि
भगवता रामानुजेन साक्षादनुमोदिता; अत्र देवतावाचका इत्यादिकं
पूर्वत्र लिखितमनुसन्धेयम्; 'संयुक्ताश्चेद्भगवत्पाद्ययुक्ताः क्षान्त्यै सर्वे
कौर्यमापादयन्ति' इत्युक्तेः ॥ १ ॥

“दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणमद्भुरः । तत्रापि दुर्लभं मन्ये
वैकुण्ठप्रियदर्शनम्” इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्याप्यकरणेन व्यञ्जितदौ-
र्लभ्यानिशयके चरमपर्वमूर्धाभिषिक्तयतिराजविंशत्यात्मकम्भुतिकरण-
रूपमागवत्तशेषत्वे विन्नम्यस्त्वमाशङ्कमानः पुनरपि महलं स्वाधि-
कारानुरूपमाचरति—श्रीरङ्गेति ॥ अत्र—श्रीशब्दश्च श्रीमत्परो रङ्ग-
राजविशेषणं चरणाम्बुनविशेषणं वा, श्रीरङ्गराजस्य चरणान्विताम्बुने
चरणाम्बुने, तयो राजहंसं तच्छाया निपण्णहंसश्चेष्टम्; राजहंसमित्यत्र
राजहंस एव राजहंस इति स्थित्युक्तं; राजहंसः परमहंसः, शुद्धत-

वाचा यतीन्द्र मनसा वपुषा च गृष्मत्पादारविन्दयुगलं भजतां
गुरूणाम् । कूरादिनाथकुरुकेशमुखाद्यपुंसां पादानुचिन्तनपर-
स्तततं भवेयम् ॥ ३ ॥

विवेचकत्वादिना सादृश्याद्रूपणं, श्रीमतः भगवदनुभवकैङ्कर्यपरभक्ति-
परज्ञानपरमभक्तिप्रमुखस्वरूपानुरूपसम्पत्पूर्णस्य, भूम्नि मनुष्यः पराङ्मु-
क्षस्य चरणावेवाभ्युजे, तयोर्भृङ्गराजं भृङ्गश्रेष्ठं; भृङ्गो हि मधुव्रतः,
तद्वद्धारकनैयत्यमुक्तं भवति, भृङ्गावान्तरपेदेपूत्तमनात्यभिप्रायेण राज-
शब्दः ॥ श्रीभट्टेत्यादि । अत्रापि श्रीशब्दश्च श्रीमत्परः, भट्टनाथस्य हि
श्रीः परतत्त्वस्थापनरूपा तत्पूर्वकमङ्गलाशासनरूपा च; परकालस्य
तु श्रीः—परवादिनिरसनरूपा दिव्यदेशनीर्णोद्धारणरूपा अनितर-
साधारणभगवद्विशेषोसहृत्त्वलक्षणमार्दवकाष्ठारूपा च, श्रीभट्टनाथपर-
कालयोर्मुखे एवाब्जे पद्मे तयोर्मित्रं विकासकत्वाद्रूपणं, परतत्त्वस्था-
पनादितद्धर्मधर्मकत्वात्तन्मुत्सोह्यासकरत्वमिति भावः; श्रीभट्टनाथपरका-
लमुखानां तत्प्रमुखानां—‘मुखं प्रधाने पुरंजने’ इति रत्नमाला, सरोयोगि-
प्रभृतीनामञ्जानां पद्मानां मित्रमिति वाऽर्थः । श्रीवत्सचिह्न एव
परमकारुणिकत्वादिना श्रिया सुसदृशः, कूरनाथ एव चरणौ पादौ
यस्य स तथोक्तः; तं यतिराजं भगवन्तं भाष्यकारमीडे स्तौमि ।
पूर्वत्र कायिकं मङ्गलमात्रञ्च वाचिकञ्च कृतं; तदुभयाशिसन्तु मानसमपि
सिद्धं, पूर्वत्रैव मङ्गलं कृतं; अत्र तु चिकीर्षितस्तोत्रनिर्देश इत्यपि
द्रष्टव्यं; अत्राप्यमृतार्थकृतप्रपन्नसावित्रीप्रत्यभिज्ञापनं प्रायेण कृत-
मिति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं मङ्गलमनुष्ठाय स्तोत्रमारभते—वाचेति ॥ उत्तरश्लोके
तच्छेषत्वं प्रार्थयिष्यमाणस्तत्प्रतिष्ठापकं तदीयशेषत्वमत्र प्रार्थयते,
श्रीवत्सचिहेति च प्रस्तुतं कूरनाथं तत्समानयोगक्षेमानन्यांश्च शेषवृत्ति-

नित्यं यतीन्द्र तव दिव्यवपुस्सृष्टौ मे सक्तं मनो भवतु वाग्गुण-
कीर्तनेऽसौ । कृत्यञ्च दास्यकरणं तु करद्वयस्य वृत्त्यन्तरेऽस्तु
विमुखं करणत्रयं च ॥ ४ ॥

प्रतिसम्बन्धित्वेन प्रार्थयते—हे यतीन्द्र मनसा हृदयेन वाचा वागिन्द्रियेण
शब्दरूपया वाचा वा, वपुषा कायेन च, मनसः उभयोपकारकत्वाभिप्रा-
येण मध्यनिर्देशः, मनोवाक्कायैः करणैः; युष्माकं तव, युष्मदि गुरावे-
केषामिति सूत्रेण एकत्वे बहुवचनम्; यतीन्द्रतदुद्देश्यपराङ्मुखात्तदुद्दे-
श्यश्रीमाधवाभिप्रायेण वा युष्मदिति निर्देशः, पादारविन्दयोः
पावनभोग्यत्वाम्यां पद्मतुल्यचरणयोर्युगलं, साहित्यसौन्दर्यं नैरपेक्ष्यञ्च
बोधयितुं युगलशब्दः प्रयुक्तः, युष्मच्छब्दस्य बहुत्वपरत्वे स्तनौ-
तरुण्य इतिवद्द्युगलशब्दोपपत्तिः । भजतां सेवमानानां गुरुणां
पराङ्मुखादभक्तं श्रीमद्विनायपरकालेति प्रस्तुतदिव्यसूरिप्रणीतव्रमि-
होपनिषद्वाक्यानां गृणतां, गृणन्तीति गुरवः, कृप्योरुद्धेत्युप्रत्ययः;
अज्ञानान्धकारनिरासकानां वा । कूरादिनायः श्रीवत्सचिह्नः, कुरुकेशः—
'पुत्रीकृतो भाष्यकृता स्वयं यः' इत्युक्तः कुरुकेश्वरः, मुखमादि येषां
ते तथोक्ताः, तथाभूतानां; मुखपदेन गोविन्ददाशरथिप्रभृतयो गृह्यन्ते;
आद्यानां पूर्वेषां, पुंसां पुरुषाणां; तदीयशेषत्वसारभूतयतीन्द्र-
शेषत्वनिष्ठतया परिशुद्धत्वाभिप्रायेण पुंसामित्युक्तं; पूजोद्भूतमिति
पूज्यपवन इत्यस्मात्पुंशब्दानिष्पत्तेः; 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः
परमा मता' इति ह्युक्तम् । सततं सर्वकालं, पादानुचिन्तनपरः चरणानु-
ध्यानपरः, अनुचिन्तनं शेषित्वेन स्मरणं, मागप्रतिसम्बन्धित्ववाची
क्षनुशब्दः; भवेयं भवितुं प्रार्थये । अत्राप्यरविन्दशब्दनिर्देशस्त्व-
रूपप्राप्तत्वाभिप्रायक इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

तदीयशेषत्वप्रतिष्ठाख्यं तच्छेषत्वं प्रार्थयते—नित्यमिति ॥

मनोवाक्कायैर्यतीन्द्रं सेवमानानां कूराध्विनायप्रभृतीनां पादानुचि-

अष्टाक्षराख्यमनुरानपदत्रयार्थनिष्ठां ममात्र वितराद्य यतन्द्रिनाथ ।
शिष्टाग्रगण्यजनसेव्यभवत्पदाब्जे हृष्टाऽस्तु नित्यमनुभूय ममास्य
बुद्धिः ॥ ५ ॥

न्तनफलं तदनुष्ठाननिष्ठतेत्युच्यते । हे यतीन्द्र, मे-अप्राप्तविषयप्रवण-
करणत्रययुक्तस्य मम, मनः-चञ्चलं हीत्यादिना चञ्चलत्वेन ख्यापितं
हृदयं वर्ज्य, तव-प्राप्ततमस्य सुलभस्य च शोषिणस्तव, दिव्यवपुषः परम-
भोग्यविग्रहस्य, स्मृतौ स्मरणे, नित्यं, सक्तं-सङ्गयुक्तं इच्छाविशेष-
युक्तं भवत्विति प्रार्थना । मे इत्युत्तरत्र स्थानत्रयेऽप्यनुपज्यते । असौ-
अप्राप्तविषयप्रापण्यवशेन विप्रकृष्टा, मे, वाक् वागिन्द्रियं कर्तुं, तवे-
त्यपि स्थानत्रयेनुपजनीयं, तव कीर्तनीयतमस्य तव, गुणानां-सौशील्य-
सौलभ्यादीनां सौन्दर्यमौकुमार्यादीनां च गुणानां, कीर्तने भावबन्धपुर-
स्सरं सम्यगुच्चारणे, कृतसंशब्दन इति हि धातुपाठः । सक्ता भवतु-
संक्तमित्यनुपक्तस्य लिङ्गविपरिणामः, भवत्विति चानुपङ्गः, अदसस्तु
विप्रकृष्टमित्यनुशासनाद्विप्रकृष्टवाचित्वमदशशब्दस्य द्रष्टव्यम्; मे
करद्वयस्य च-असेव्यसेवानिरतस्य मम करयुगस्य च, तव दास्यकर-
णन्तु परिचरणीयस्य तव दासकर्मनिष्पादनमेव, कृत्यमन्तु-अवश्या-
नुष्ठेयमन्तु, चकारोवाऽनुक्तसमुच्चायकः करणान्तं समुच्चिनोति । मे
करणत्रयं-त्वद्विषयस्मरणकीर्तनदास्यकरणसक्ततया प्रार्थितं मदीयं
मनोवाक्यारूपकरणत्रयं, वृत्त्यन्तरे त्वत्स्मरणादित्रितयव्यतिरिक्तव्या-
पारेषु विमुखं चास्तु, न केवलं त्वत्स्मरणादिसक्तं, किन्तु त्वदन्य-
विमुखमप्यस्त्विति प्रार्थना; तुशब्दोऽवधारणार्थकः ॥ ४ ॥

अष्टाक्षरेति ॥ एतच्छ्लोकप्रभृतिसर्वं पूर्वश्लोकस्य विवरणं, श्रीम-
न्यतीन्द्रतवदिव्यपदाब्जसेवामिति तु स्तोत्रार्थोपसंहारः, विज्ञापन-
मित्यादिश्लोकस्नूपकमोपसंहारमध्यैरुपपादितार्थस्य हेतूक्तिपूर्वकं द्रढी-
करणमिति बोध्यम् । नाथ-अस्मत्स्वामिन् यतीन्द्र, अत्र-अज्ञानान्ध-

कारावहे संसारमण्डले, अथ कलिसाम्राज्यकाले, मम प्रथमपर्वनिष्ठा-
वितरणस्याप्यनर्हस्य मे, अष्टाक्षराख्यस्य अष्टाक्षर इति प्रथितस्य
'न मन्त्रोऽष्टाक्षरान्परः' 'गतिरष्टाक्षरो नृणां' 'बीजमष्टाक्षरस्य स्यात्'
इत्यादिषु तत्प्रसिद्धिरभिप्रेता । अष्टाक्षराख्येति निर्देशश्च स्थापेक्षित-
तदीयशेषत्वप्रतिपादकानां उकारनम.पदनारायणपदानां सद्भावाभि-
प्रायेण कृतः । मनुराजस्य मन्त्रवरस्य मूलमन्त्रस्य; तस्यैव हि 'गृही-
यान्मन्त्रराजानं' इति मन्त्रराजत्वं प्रसिद्धं, पदत्रयस्य प्रणवनमदशब्द-
नारायणपदात्मकविशिष्टार्थपरत्वापाधिकृतित्वसङ्ख्यायुक्तपदसङ्घातरू-
पस्यार्थानां तदीयपर्यन्तानन्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वानन्यभोग्यत्वरूपा-
णां अभिवेयानां निष्ठां निष्पत्तिं त्वयि पर्यवसानरूपमन्तं वा,
'निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः' इति कोशः ; पदत्रयार्थेषु पूर्वोक्तेषु नितरां
स्थितिं नैयत्वं वा ; वितरदेहि, नाथत्वाद्वितरणं युक्तमिति भावः, वित-
रणस्य चाप्रकर्तृपर्यवसानस्वत्वकत्वाच्चतुर्थीनिर्देशविरहः, शेषगताति-
शयो हि शेषिण एवेति भावः । निष्ठावितरणफलमाह—शिष्टेत्यादिना ;
शिष्टाः तत्त्वहितपुरुषार्थेषु भ्रमरहितास्तेषामप्रगण्यास्तत्त्वहितपुरुषार्थ-
याभात्म्यं तदीयपर्यन्तं त्वद्विधान्तमिति प्रभावन्तः कूरनाधादयः ; ते
च ते जनास्सर्माजीनोत्पत्तिमन्तस्तेषां, सेव्ये परिचरणीये, भवतः धर्म-
शेषिणस्तव, पदाब्जे पद्मसदृशौ चरणौ, नित्यमनुमय, अस्य मम-प्रथ-
मपर्वणोऽप्ययोग्यस्य मे, बुद्धिर्हृष्टाऽस्तु—अनुभवफलैर्द्वयलामननित-
हर्षप्रकर्षवती भवत्विति प्रार्थना । अत्र श्लोके पूर्वोत्तरार्थार्थ्यां मूल-
मन्त्रपदत्रयं यतीन्द्रपर्याप्तजतात्पर्यकमित्युक्तं भवति ; मन्त्रराजत्वं
नृसिंहानुष्टुभे 'तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहानुष्टुभं प्रायच्छत्' इत्या-
दिषु प्रसिद्धमिति तद्यावर्ननायाष्टाक्षरान्येतात्यपि वदन्ति ॥ १ ॥

दिव्यवपुस्समृता मनस्मत्तं भवतु, यत्स्यन्तरेऽस्तु विनृतं करणप्रयं
धृतिं व्याप्तिं मनसः प्राप्तिपदप्राप्त्यदिरहं अप्राप्तापिपयप्राप्त्यं

अल्पापि मे न भवदीयपदाब्जमक्तिश्शब्दादिभोगरुचिरन्वह-
मेधते हा । मत्पापमेव हि निदानममुष्य नान्यत्तद्वारयार्थ
यतिराज दयैकसिन्धो ॥ ६ ॥

च सहेतुकं निवर्तयेत्याह—अल्पापीति ॥ दयायाः स्वार्थानपेक्ष-
परदुःखासहिष्णुतायाः, एकसिन्धो अद्वितीयसमुद्रभूत, एतेन
दयाया निर्हेतुकत्वं अक्षय्यत्वञ्च; आर्य आचार्य, अज्ञातज्ञापनादि-
भिर्मनुज्जीवनकारिन् वैदिकाग्रेसरोति वाऽर्थः, मम प्राप्यभूतेति-
वाऽर्थः; हलोर्ण्यदिति ऋगतावित्यस्मात् ण्यत्प्रत्यये ह्यार्यशब्दो नि-
प्पन्नः । अद्येत्यपि केचित् पठन्ति, तदाऽद्यैवेत्यर्थः; हाशब्दव्यञ्जिता
परमार्तिरनेनोक्ता भवतीति द्रष्टव्यम् । अल्पाऽपि किञ्चिदपि, भवदीय
योः प्राप्तसुलभभोग्यतमत्वत्सम्बन्धिनोः पदाब्जयोः पद्मवत्पावनभोग्य-
योः स्वरूपोचितयोश्च पादयोर्भक्ती रुचिर्मे मम न नास्तीत्यर्थः;
शब्दादीनामप्राप्तहेयविषयाणां, आदिशब्देन स्वर्गादीनां सङ्ग्रहः,
भोगे तज्जन्यसुखसाक्षात्कारे रुचिरभिप्रीतिरन्वहमहन्यहनि एधते वर्धते,
हा प्राप्तविषयप्रावण्यविरहाप्राप्तविषयप्रावण्यवृद्ध्योर्दुःख्यत इत्यर्थः,
भोगरसिकतया शब्दादिरुचिमतो मम कथमतिशयितभोगवैमुख्यमिति
विस्मयो वा हाशब्दार्थः; अमुष्य प्राप्ताप्राप्तविषयाप्रावण्यप्रावण्य-
द्वयस्य, निदानमादिकारणं, मत्पापमेव, भवदीयमनादिदुरितमेव, भवतीति
शेषः; एवकारेण—‘द्विपन्तः पापकृत्याम्’ इत्युत्करीत्याऽन्यानुष्ठितमत्रा-
सञ्चिन् पापं व्यावर्त्यते, नान्यत्; ईश्वरस्वातन्त्र्यं लीलारसब्रमुक्ता-
दिकञ्च नास्य निदानमित्यर्थः, निदानमिति पूर्वस्मादनुपज्यते, तत्
मत्पापं वारय निवर्तय; यद्वा—त्वत्पदाब्जविषयरुचिविरहश्शब्दादि-
विषयरुचिः, तन्निदानं पापञ्चेति पूर्वोक्तत्रितयं वारयेत्यर्थः । तदित्यत्र
त्यदादीनिसर्वैर्नित्यमिति तच्छब्दशेषे जातावेकवचनञ्च, भवदीय-

वृत्त्या पशुरनरवपुस्त्वहमीदृशोऽपि श्रुत्यादिसिद्धानिग्लिहात्म-
गुणाश्रयोऽयम् । इत्यादरेण कृतिनोऽपि मिथः प्रवक्तुमद्यापि
वचनपरोऽत्र यतीन्द्र वर्ते ॥ ७ ॥

पदाब्ज इत्यत्र भवत्याना पदाब्जाप्यत्यथ इत्याप वदन्ति ; आद्यपुंसां
पादानुचिन्तनपर इति प्रक्रमानुगुण्यमिति तदाशयः ॥ ६ ॥

कृत्यस्य दास्यकरणमित्यनेन ध्वनितमप्राप्तवृत्तिनिरतत्वं निव-
र्तयेत्याह—वृत्तयेति ॥ हे यतीन्द्र, वचनपरः परभ्रमोत्पादनरु-
निरतः, अहं निर्मितेन्द्रियग्रामस्य तव प्रतिकोटिभूतोऽहं, इन्द्रिया-
धीन इति यावत् ; नरवपुर्मुन्युप्यशरीरः, पशुरिति वृत्त्या व्यापारेण
ज्ञायते ; वृत्तिज्ञाप्यनरपशुत्ववानित्यर्थः, तुशब्द एवकारार्थः ; ईदृशो-
ऽपि एवम्भूतोऽपि ; दाढ्यायं पुनरनुवादः, स्वतस्मैवज्ञस्यापि यती-
न्द्रस्य स्वास्मिन् वक्ष्यमाणभ्रमाशङ्कया वा वृत्त्यापशुरिति विधिः
श्रुत्यादिभिः, शान्तोदान्त उपरत इत्यादिश्रुतिभिः, 'आहसा सत्यमर्थाय
शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दमः क्षमा विद्या सर्वेषां मुनिभिः स्मृतम्'
इत्यादिभिः, 'अपाष्टावात्मगुणाः' इत्यादिभिश्च स्मृतिभिः ; सिद्धाः
बोधिताः, निखिला अशेषाः, आत्मगुणाः स्वाश्रयभूतात्मस्वरूपोक्त्य-
पहाः शमदमादयः, तेषामाश्रयः ; इदमुद्देश्यसमर्पकम् ; अयं बुद्धिस्थो
परपरमुनिः, इदन्तु विधेयसमर्पकं, इति आदरेण आत्मसात्तिकप्रीति-
विशेषेण नत्यन्यार्थमारोपयुज्येत्यर्थः ; कृतिनोऽपि मिथः प्रवक्तुं
निरूपका अपि यथाऽप्योन्यं बोधयन्तः परस्परमित्युक्तरात्याऽपश्य-
कधर्मप्रवचनसत्प्रवचनं कुर्युस्तथाऽत विप्रलिप्सादिगन्धविदुरचूना-
णादिपरमार्थामरुगोष्ठानि श्रीरक्ते वर्ते निष्ठामि । अत्र तद्वारयेनि
पूर्वम्मादनुपगम्यते, तथा च—एतादृशं मम विप्रलम्भकत्वं निवर्तयेत्यर्थः ;
प्राधिकृत्यनिवृत्त्यर्थं निरिच्छाशब्दः, अन्यस्यापीदृशात्वव्यापृत्त्यर्थं
श्रुत्यादिसिद्धानिरिच्छात्मगुणाश्रयमुद्दिश्य अयमिति तादात्म्येन विधिः,

दुःखाऽऽरौऽहमनिशं तत्र दृष्टचेष्टशब्दादिभोगनिरतश्शरणा-
गतास्य । त्वत्पादभक्त इव शिष्टजनौघमध्ये मिथ्याचराभि-
यतिराज ननोऽस्मि सर्वे ॥ ८ ॥

तेन चाहश्यतावच्छदकृत्यापकृत्वं विधेये भासत इति व्यापकनि-
वृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमिद्धि, कृतिन प्रवक्तु वर्त इत्यत्र तुमुन्पुलौ;
क्रियायां क्रियार्थाशामिति सूत्रेण तुमुन्, तद्धि सूत्रं भिन्नकर्तृक-
क्रियाबोधकादपि धातोस्तुमुन्विशायक, न ह्यत्र समानकर्तृकग्रहणं
कृतं; तत्तत्तत्र च तुमुन्व्यवहिते समानकर्तृकेषु तुमुनिति सूत्रे कृतं,
'समानकर्तृकेष्विति विशेषं सारपयितमयगारम्भ इति हि तद्व्याख्यातु-
मिश्चिरन्तनैरुक्तम् । अनेन तुमुन्पुलाविति सूत्रेण भिन्नकर्तृ-
कक्रियाबोधकादपि धातोस्तुमुन्प्रतीत्युक्तं भवति, प्रयोगाश्च भिन्नकर्तृ-
कस्थले दृश्यन्ते, यथा—'कर्तुं वा कश्चिदन्तर्भवसति वसुमतीदक्षिणस्स-
तन्तु'—इति मुरारिणा प्रयुक्तम् । अत्र करणकर्तृत्वमुने; वासकर्मत्वं
सप्ततन्तोरिति भिन्नकर्तृकत्वम् । भगवता भाष्यकृता च योगिन प्रति
स्मर्यते—'स्मात्तै चैते' इति सूत्रभाष्ये—'देवयानपितृयानाख्ये गती
स्मर्यन्ते, योगाकृतयाऽनुदिन स्मर्तु' इति प्रयुक्तम् । तत्र चैकं स्मरणं
स्मृतिकारकर्तृकं, अपरन्तु योगिकर्तृकमिति भिन्नकर्तृकत्वम् । महार-
कैश्च—'श्रीरङ्गचन्द्रमसामिन्दिरया विहर्तुं विन्यस्य' इति प्रयुक्तं; अत्र
विहारकर्तृत्वं भगवत, विन्यासकर्तृत्वन्तु सेनान्य इति भिन्नकर्तृकत्वम् ।
नचैषा प्रयोगाणां हेतुनापि समानकर्तृकविषयत्वसमर्थनं न्यायं, माना
भावात् । एतेन मनोरमोक्त तुमुन्पुलावित्यस्यापि समानकर्तृकत्वानि-
यततुमुन्विषयकत्वं निरस्तं, अत्र च प्रधानशक्त्यभिधानगुणशक्तेरभि-
हितवत्प्रकाशादनभिहिताधिकरणविहितयोस्तृतीयापष्टचोरसाधुत्वात्क-
र्त्तर्ये प्रातिपदिकार्थमात्रे वा कृतिन इत्यत्र प्रथमायास्साधुत्वं बोध्यं,
यद्वा कृतिन इति पष्टचन्तं जात्येकवचनान्तं च, अथवा व्यक्तावैक-
वचनान्तं, मिथ.पदन्तु रहसीत्यर्थकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

नित्यन्त्वहं परिभवामि गुरुं च मन्त्रं तदेवतामपि न किञ्चि-
दहो विभेमि । इत्थं शतोऽप्यशठवद्भवदीयसङ्गे हृष्टश्चरामि
यतिराज ततोऽस्मि मूर्खः ॥ ९ ॥

मदीयमप्राप्तवृत्तिनिरतत्वं तत्रैव दृष्टहेतुत्वात्तस्याऽवश्यनिवर्त्यमि-
त्याह—दुःखेति ॥ हे यतिराज विहितविषयविरक्तगोविन्दाहप्रभृती-
नामपि रज्जरु, शरणागताख्यः प्रपन्न इति नाममात्रवान्नतु तदधिकारभ-
तानन्यगतित्ववान् नापि तत्तन्मभावितम्बभावभूतानुकूल्यादिमानित्यर्थः ;
तदाह शब्दादीनि-शब्दादिभोगे निरतः नियतः, दृष्टा शास्त्रनिषेद्धतया
निष्ठाभजकत्वत्वादोषदूषिता चेष्टा सदसदाचारानिवृत्तिप्रवृत्तिरूपा ग्राय
स तथोक्तः, अत्र एवातिशयं तव दुःखावहः प्रतिकूलकारिशरणागताख्य-
त्वशब्दादिभोगनिरतत्वाभ्यां तस्यागर्हाकारयोर्विचिकित्सादुत्पन्न-
इति वार्थः । अहं त्वत्पादमक्त इह, न केवलं भगवत्प्रपन्न इव
किन्तु धरमप्रपन्न इव शिष्टजनानामिष्टेष्टसाधनाद्यंशे भ्रान्तिगहतानां
फूरकुलोत्तमदासप्रभृतीनामोद्यस्य परिषदः मध्ये, न तु कञ्चित्काण
इत्यर्थः, मिथ्याचरामि—अथयामृताचारवान्भवामि, “मिथ्याचा-
रस्त उच्यन्ते” इति भगवदुक्तेरहमेव मुस्यनिषय इत्यर्थः । मिथ्या
अथयार्थाधिकारस्तन् धरामि सञ्चरामीति वार्थः । मदीयदुराचार-
समीक्षायां हि मम शिष्टगोष्ठीमध्याह्निष्करणमेव न्याय्यमिति भावः,
यत एवं ततोऽहं मूर्खोऽस्मि बालिशोऽस्मि, मूर्खवधेयबालिश इति
कोशः, मूर्खानामूर्खः मूर्खं मोहः, मूर्खो मोहसमन्वितययोरिति हि
घातुपाठः ; अनेन पूर्वोक्तव्याहतानाराशदुरुदुर्मोहमरितत्वमुक्तं भवति,
अत्रापि तद्वारयेति वर्तते—तथा चोक्तत्वं मीमांस्यं निरनयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वाग्गुणकीर्तनेऽभावित्यादिना सूचितं वागिन्द्रियस्य विषयगतवृत्तं
तदुपपादकं मीमांस्यं निवर्तयेत्याह—नित्यं त्विति ॥ हे यतिराज
अहं गुणं अज्ञानज्ञापनादिना महोपशारकरमानायं, योऽमो मन्तव्यं

हा हन्त हन्त मनसा क्रियया च वाचा योऽहं चरामि सततं
त्रिविधपचारान् । सोऽहं तवाप्रियकरः प्रियकृद्वदेव कालं
नयामि यतिराज ततोऽस्मि मूर्खः ॥ १० ॥

प्रादादित्युक्तीत्या तदुपदिष्टं मूलमन्त्रं तस्य मन्त्रस्य देवतामपि
प्रतिपाद्य देवताभूतमाश्वरद्य नित्यन्तु परिभवामि, नित्यमेव परि-
भवामि तिरस्करामि अवजानामीत्यर्थः । तत्र गुरुरपरिभवो-यथो-
पदेशं त्याज्योपादेययोस्त्यागोपादानाननुष्ठानं रूपातिलाभादिप्रयो-
जनार्थनानाधिकारिभ्यस्तदुपदिष्टमन्त्रवरोपदेशश्च ; मन्त्रपरिभवश्च-
तदर्थविस्मृतिविपरीतार्थप्रतिपत्तिश्च ; देवतापरिभवस्तु-तद्वत्तत्करण-
त्रयस्य तद्विषये विनियोगविरहोऽन्यत्रविनियोगश्चेति पूर्वाचार्यसूक्ति-
ष्वनुसन्धेयम् । किञ्चिदपि न विभेमि-उक्तगुरुमन्त्रदेवतापरिभवप्रयुक्त-
भाष्यनर्पाशङ्कनमीपदपि मम नास्तीत्यर्थः । अहो इति विस्मये,
लोके क्वापीदृशपापप्राप्त्यर्थं निर्भीकत्वञ्च न दृष्टचरमिति भावः । इत्थ-
मुक्तीत्या शठोऽपि गूढविप्रियकृदपि, गूढविप्रियकृच्छठइत्युक्तेः
यद्वा शठोऽपि शास्त्रप्रामाण्यबुद्धिशून्यतया नास्तिकोऽपि “शठचित्त-
शास्त्रवशतोपायोऽभिचारश्रुतिः”-इत्युक्तेः । अशठवद्बहिरन्तर्ध्वक-
रूप्येण प्रियकृदिव परमास्तिक इव वा, भवदीयानां भवदेकनिरूप-
णीयानां परमास्तिकानां सङ्गे समूहे हृष्टस्मन् मदीयं विप्रियकृत्त्व-
मेपां गूढमिति हर्षयुक्तस्मन् चरामि सञ्चरामि ; यत एवं ततोऽहं
मूर्खोऽस्मि मूढोऽस्मि, तद्वारयेति च वर्तते, तथा च मम गुरुरपरिभा-
दिवाग्निन्द्रियदुर्बुद्धिं निवर्तयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

मनसो दुर्बुद्धिं तत्प्रयोजकं मौर्ख्यञ्च निवर्तयेत्याह-हाहन्तेति ॥
हे यतिराज योऽहं मनसा वाचा क्रियया च मनोवाक्कर्मभिः करणैः,
तिस्रो विधाः प्रकारा भगवदपचारभागवतापचारत्वासह्यापचारत्वं-
रूपापचारविमानकोपायो येषान्ते तथोक्तास्तथाविधानपचारान् विप्र-

पापे कृते यदि भवन्ति भयानुतापलज्जाः पुनः करणमस्य कथं घटेत । मोहेन मे न भवदीयमयादिलेशस्तस्मात्पुनः पुनरयं यति-
राज कुर्वे ॥ ॥११॥

तौकारकरव्यापारान् सततमविच्छेदेन चरामि अनुतिष्ठामि । सोऽहं, तवाप्रियकरस्तन् परमकारुणिकस्य परमप्रसन्नस्य च तवानिष्टकरणै-
कशोभस्तन्, प्रियकृद्बद्धिष्टैकरुणशील इव, एवकारेणाप्रियकरत्वमीप-
दपि न स्फोर्यत इत्युच्यते ; कालं नयामि-सिद्धसाधननिष्ठाधि-
कारिणो हिताशेऽनन्ययादनुमत्यैकैक्यरूपप्रियैकान्वयेन यथा काल-
क्षेपं कुर्वन्ति तथाऽहं कालक्षेपं करोमि, हा हन्त हन्तेति निपातत्रय-
मपि दुःखातिभूमौ वर्तते, अपचारत्रयानुसन्धानेन तत्प्रयुक्तदुःखत्रयं
वा तत्तत्प्रतिनियतं निपातत्रयेण द्योत्यते, यत एव ततोऽहं मूर्खोऽस्मि
पूर्वापरव्याहतनृत्तिप्रयोजकदुर्मोहभूयिष्ठोऽस्मि, अत्रापि तद्वारयेति
वर्तते ; तस्मिन्निधापचाराचरणं तत्प्रयोजकमज्ञानञ्च निरतयेत्यर्थः ।
त्रिनिधापचारस्वरूपविवेचनन्तु पूर्वाचार्यसूक्तिष्वनुसन्धेयं, वृत्त्यापशु-
रित्यादिषु श्लोकेषु प्रतिश्लोकं करणत्रयदोषप्रतिपादनेऽपि प्राधान्यादेकै-
कपरत्वमिति ; वृत्त्या पशुर्दृष्टचेष्टः गुरुं परिभवामि, मनसा क्रिययेति
प्रथमनिर्देशादवगम्यत इति द्रष्टव्यं, योऽहमस्मि ससन्धेय इत्युपादेय-
योहनिर्देशप्रतिपक्षोऽयं योऽहं धराभाति मदीययोऽहन्निर्देश इति दृश्य-
स्थितोऽर्थः । सिवारं मूर्ख इत्युक्तिर्मक्ताहिरेणुसूक्ति भट्टारकसूक्ति
षाभिप्रेत्येति बोध्यम् ॥१०॥

शरणागतनाममात्रवतोऽप्यवृत्त्यकरणादौ भयन्त्रयोस्मृत्योः पुनर-
वरणं कृतांशस्य तु पश्चात्तापेन निवृत्तिरपि भवतीति किमत्र मया
करणीयमस्तीति योन्त्याभिप्रायमुत्तीषाह—पाप इति ॥ ऐ यति-
राज-पापे कृते सति मे मम, मयं भाष्यनर्थादज्ञानं, अनुताप कृतां-
शानुसन्धानेन दृश्यतोद्देशेन, लज्जा सिद्धागमनप्रयत्नानात्तद-
दृ-

अन्तर्बहिस्तकलवस्तुषु सन्तमीशमन्धः पुरस्स्थितमिवाहमवीक्ष-
माणः । कन्दर्पवश्यहृदयस्ततं भवामि हन्त त्वदग्रगमनस्य
यतीन्द्र नार्हः ॥ ॥१२॥

यवृत्तिसङ्कोचविशेषः, इमाः मयानुतापलज्जाः भवन्ति यदि उत्पद्यन्ते चेत्,
अस्य पापस्य, पुनःकरणं पुनरनुष्ठानं, मे मम, कथं घटेत केन हेतुना उपप-
द्येत । अत्र भयादीनां त्रयाणां पुनःकरणप्रतिबन्धकत्वं, अनुतापस्य तु
कृतांशशोधकत्वमपीति विवेकः; भयादीनां पुनःकरणविरहस्य च हेतु-
ज्ञेनुमद्भावोऽतिस्फुट इति तस्य शब्देनाविवक्षणाद्धेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति
सूत्रपिहितलिङ्गो न प्रयोगः; अद्य भयाद्युत्पत्तावपि पुनःकरणं न भवि-
ष्यतीत्यभिप्रायेण भवन्तीति लटः प्रयोग इति बोध्यम् । इह पापकरणे
सति भयादीनां पूर्वोक्तानां लेशास्स्वल्पांशोऽपि मोहेन अभोग्येषु भोग्य-
ताबुद्ध्याद्यन्यथाज्ञानेन, मे मम, न भवति नोत्पद्यते; तस्माद्भयाद्यनुत्पा-
दनाद्धेतोरधं मूलव्यातिदुरितं, हन्तीत्यधमिति व्युत्पत्तेः; पुनःपुनः कुर्वे
करोमि । आत्मनेपदेन तत्फलानुभयो मम दुर्वार एवेत्युच्यते, समग्रभया-
द्युत्पत्तौ पुनःकरणाभावः, भयादिलेशोत्पत्तौ च पुनःपुनःकरणाभावः; अत्र
तु तल्लेशस्याप्यनुत्पादनात्पुनःपुनःकरणमित्यभिप्रायेण वीप्सेति बो-
ध्यम्; अद्यापि तद्वारयेति वर्तते, तद्भयाद्यनुत्पत्तिप्रयोजकमज्ञानं
निवर्तयेत्यर्थः ॥११॥

तर्हि मत्सन्निधिमेहीति यतीन्द्राभिप्रायमुन्नीय तस्याप्यनर्ह
इति पदम्, वृत्त्यापशुरित्युक्तं विवृणोति—अन्तरित्यादिना ॥ हे
यतीन्द्र, अहं सकलवस्तुषु स्वस्वज्ञानव्यतिरिक्तसर्ववस्तुषु अन्त-
र्बहिश्च सन्तं तिष्ठन्तमीशं नियन्तारं भगवन्तं नारायणं कर्म, पुर-
स्स्थितं सन्निकृष्टमनावृतञ्च पुरुषमन्ध इव चक्षुर्हीन इव अवीक्षमाणस्तन्
अपश्यन्सन्, लक्षणहेत्वोरित्यादिना हेत्वर्थदर्शानच्; कन्दर्पस्य मन्म-
थस्य पश्यमवीनं हृदयं यस्य स तथोक्तः, तथानिधस्ततं भवामि ।

तापक्षयीजनितदुःखनिपातिनोऽपि देहस्थितौ मम रुचिस्तु न
तन्निवृत्तौ । एतस्य कारणमहो मम पापमेव नाथ त्वमेव
हर तद्यतिराज शीघ्रम् ॥ १३ ॥

यत एवं ततस्त्वदग्रगमनस्य—आत्मपदाश्रितानां कामादिदोषहरस्य
तव, अग्रगमनस्य पदाश्रितशब्दोक्तसन्निधिगमनस्य, नार्हः न्यायेऽः
अत्र भवामीत्यनुपपन्नः अन्तस्सन्तमीशमवीक्षमाणः, यत एव कन्द-
र्पवश्यहृदयोऽहं तत एव त्वदग्रगमनस्यार्हो न भवामीत्येकवाक्यतायैव
योजनीयः; मनसोऽन्यायत्वे हि स्वाधीनप्रवृत्तिर्दुश्शक्तेति भावः ।
एवं कामप्रवणस्य मम त्वदग्रगमने सति तवातिनुगृप्ता स्यादिति
वाऽऽशयः । ईशमवीक्षमाण इत्यत्र च—अन्तर्यामिप्रकाशात्कामप्रावण्या-
नुदयस्य गोविन्दाहे प्रतियोगिप्रसिद्धिरभिप्रेता, सततमित्यनेन च—
अप्राप्तविषयप्रवणानां यतीन्द्रसन्निधिना निरस्तकामप्रावण्यानां
रङ्गालयगायनमनुप्रमृतीनां व्युदासः; कन्दर्पवश्यत्वञ्च वृत्त्यापशु-
रित्यत्राभिप्रेतं; जनन्यामितरत्र च अविशेष द्वाष्टिरूपं विवक्षितं, तथैव
नृपशुरित्यत्र पूर्वाचार्यैर्व्याख्यानादन्तर्बहिस्सन्तमीशं अन्धः पुरस्थित-
मिवावीक्षमाण इत्यत्र “तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि
सध्वरन्तो न विन्दन्ति एवमिमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः” इत्यादिश्रु-
तिरनुसन्धेया ॥ १२ ॥

सर्वस्यापि पूर्वाक्तस्य दोषजातस्य देहानुवृत्तिरुचिरेव हि मूलं, ताञ्च
देहदोषानुसन्धानेन त्वमेव जहीहीति यतीन्द्राभिप्रायमुक्तीयाह—ताप-
क्षयीति॥ हे यतिराज, तापानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकात्मकानां
गर्भवासशीतोष्णयाम्ययातनालक्षणानां, धर्मा धर्मेण जनितेपूत्पादितेषु
दुःखेषूपचावचेपूपकलेशेषु निपातिनोऽपि निपातनशीलस्यापि ताच्छो-
कानिनिप्रत्ययेन च पतनाद्गमप्युत्पतनं नास्तीत्युच्यते, अपिशब्देन
देहदोषानुसन्धानमाविशितकरमिति लभ्यते । मम तु लोकविश्रणाय

वाचामगोचरमहागुणदेशिकाग्रचक्राधिनायकथिताखिलनैच्य-
पात्रम् । एषोऽहमेव न पुनर्जगतीदृशस्तद्रामानुजार्यं कर्तुमैव
तु मद्भविस्ते ॥ ॥ १४ ॥

मम, लोके हि तद्दोषदर्शनं तद्विरामहेतुः; मम तु तत्रेति भावः ।
देहस्य उपचयोपलक्षितसर्वहेयविकारास्पदस्य, दिहउपचय इति हि
धातुपाठः; उक्तञ्च—“यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्वहिर्भवेत् । दण्ड-
मुद्यम्य लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत्”—इति । स्थितौ नित्यसत्तायां,
रुचिरभिप्रीतिर्भवतीति शेषः । तन्निवृत्तौ तस्य देहस्य निवृत्तौ नाशे,
न तु निवर्तन इति भावः । न रुचिः द्वेषः, भवतीति शेषः; नद्वय विरो-
धिवाचकः; अरुचिर्हि द्वेष एव स्वतो भाविन्यामपि तन्निवृत्तौ द्वेषवतो
मम कुतस्तत्स्थित्यभिरुचिनिवर्तनमिति भावः । एतस्य देहस्थितिरुच-
स्तन्निवृत्त्यरुपेश्च, एतस्येति च सामान्ये नपुंसकं जात्येकवचनञ्च;
कारणं उत्तेजकतया हेतुः । दुःखजनकत्वलक्षणदोषदर्शनं हि रुचिप्र-
तिबन्धकं, तत्प्रतिबन्धकं तु पापमेव भवतीत्युत्तेजकत्वं पापस्य द्रष्टव्यं,
इदमुद्देश्यसमर्पकं; मम पापमेव मदीयं दुरितमेव नान्यदीश्वरस्वात-
न्त्र्यादिकं; इदन्तु विधेयसमर्पकं, भवतीति शेषः । अहो इति दुःखाति-
शये, तत् देहस्थितितन्निवृत्तिरुच्यरुचिनियामकं पापं कर्तुं नाथ शेषिन्
त्वमेव, शक्तः; प्राप्तश्च त्वमेव, न त्वशक्तोऽप्राप्तश्चाहमित्यर्थः; शीघ्रमु-
त्तरक्षण एव, हर नाशय, हृन् हरणे, हरणं नाशनमित्युक्तं; शब्दादिभो-
गरुचिप्रयोजकपापापेक्षयाऽपि देहानुवृत्तिरुचिप्रयोजकरूपस्य क्रौर्यव्य-
ञ्जनायात्र शीघ्रपदं प्रयुक्तं; इत्थं प्रार्थयमानायाप्यस्मै भगवता यतिरा-
जेन अथैव देहनिवृत्त्यकरणमनेन लोकोज्जिजीविष्येति बोध्यम् ॥ १३ ॥
एतावताऽप्युद्गारेण स्वदोषः कियानपि नोक्त इत्यभिप्रायेण
“अद्भ्यस्तस्मूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ” इतिवत् पूर्वाचार्यप्रबन्धस्थं दोष-
कथनमत्र पठनीयमित्याह—वाचामिति ॥ हे रामानुजार्य, वाचा-

शुद्धात्मयामुनगुरुत्तमकूरनाथमष्टाख्यदेशिकवरोक्तसमस्तनै-
च्यम् । अद्यास्त्यसङ्कुचितमेव मयीह लोके तस्माद्यतीन्द्र
करुणैव तु मद्भतिस्ते ॥ १५ ॥

मगोचरा अपरिच्छिन्ना महान्तः प्रत्येकमपि निस्सीमानो गुणाः
क्षमादयाद्यात्मगुणा यस्य स तथोक्तस्तथाविधदेशिकानां वेदान्तप्र-
वचनमूर्धाभिषिक्तानां, अग्रचदश्रेष्ठस्य चासौ कूराधिनाथश्रीवत्स-
चिह्नमिश्रस्तेन कथितस्य पञ्चस्तव्यां विस्तरेणोक्तस्य अखि-
लस्याशेषस्य नैच्यस्य हतकत्वादेर्नोचधर्मस्य पात्रमाश्रयः, एषोऽहमेव
पूर्वोक्तदोषाश्रयोऽहमेव, ईदृशः पुनरेतादृशस्तु, जगति न लोके नास्ति;
यत एवं तत्तस्मात्ते तु करुणैव कारुणिकत्वे विश्वविलक्षणस्य तव कृपैव
मद्भतिर्भवति, विश्वोत्तीर्णदोषनिधेर्ममोज्जीवनोपायो भवति; भवतीति
चाध्याहारः । एवकारान्यनिषेधौ दाढ्यार्थौ । वाचामगोचरमहागुणेत्यादि-
विशेषणोपादानञ्च तदुक्तनैच्यस्य तत्र निवेशासामर्थ्यादानन्तर्य-
मचोदनेति न्यायेन योग्ये मय्युत्कर्ष इति व्यञ्जनाय, स्वस्य तद्योग्य-
ताविष्करणाय तु एष इति विशेषणं ; देशिकाग्रचेत्यत्र च 'आद्यं
यतीन्द्रशिष्याणामग्र्यं वेदान्तवेदिनाम्' इत्येतदनुसन्धेयम् ; 'कृतापरा-
धस्य हिते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य
प्रसादनात्' इत्युक्तदिशा सापराधजनसञ्जीवनोपायप्रसादपक्षं रामानु-
जस्यैव प्राप्तमित्यभिप्रायेण रामानुजार्येति निर्दिष्टमिति बोध्यम् । अत्र
'हं हन्त हन्त हतकोऽस्मि खडोऽस्मि' इत्यादिकं पञ्चस्तवीगतं
श्लोकजातमनुसन्धेयम् ॥ १४ ॥

पुनरपि प्रवन्धान्तरस्थं तत्तदोपकथनमत्रानुसन्धेयमित्याह—शुद्धा
त्मेति ॥ हे यतीन्द्र, इह लोके सापराधजनसङ्घे मूढोकेऽथ कलिसाम्रा-
ज्यकाले, शुद्धस्वानुसंहितदोषशून्य आत्मा स्वरूपं येषान्ते तथोच्य-
स्तथागिषैः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वत् शुद्धात्मेति बहुव्रीहिनिर्देशः ।

शब्दादिभोगविषया रुचिरस्मदीया नष्टा भवत्विह भवद्दयया
यतीन्द्र । त्वद्दासदासगणनाचरमावधौ यस्तद्दासतैकरसता
ऽविरता ममास्तु ॥ १६ ॥

यामुनगुरुः यामुनाचार्यः, उत्तमकूरनाथः आत्मगुणपूर्णेष्टु सर्वोत्कृष्टः
श्रीवत्सचिह्नमिश्रः, भट्टारख्यदेशिकवरस्तत्सुतश्चरिङ्गभर्त्रा स्वयं भट्टपरा-
शरेति फणितस्तत्सर्वपूर्वाचार्यप्रकृष्टवैभवो भट्टार्य इत्येतैरुक्तं स्तोत्ररत्न-
सप्तस्तव्योः प्रतिपादितं समस्तमखण्डं नैच्यममर्यादत्वादिकं नीचधर्म-
जातं मय्येव असङ्कुचितमस्ति, अन्यत्र तु सङ्कुचितमेवास्ति; यत् एवं
तत्तस्मात्ते करुणा तु वैपुल्यातिशयेन विश्वविलक्षणा त्वत्कृपा मद्भ-
तिरेव भवति, अहं गतिर्विषयो यस्यास्ता तथोक्तैव भवति; यामुनगुरु-
प्रभृत्यनुसंहितदोषजातं हि निहीनतमत्वेन सर्वलोकविदितेष्वपि मद्यति-
रिक्तेष्वात्ममु केपु चित् सङ्कुचितमेव वर्तत इति तेषु प्रसरन्ती परमवि-
पुला त्वत्करुणा “गुणलवसहवासात् त्वत्क्षमा सङ्कुचन्ती” इति न्यायेन
स्वयमपि सङ्कुचितास्यात्, मयि आत्तदोषजातमसङ्कुचितमस्तीति
त्वत्कृपाया अहमेव विषय इति भावः; त्वत्कृपाया अपेक्षितं
असङ्कुचितदोषत्वं मय्यस्त्येवेति त्वत्कृपाया अहं विषय एवेति
वाऽयः । अद्य त्वेवकारोऽसङ्कुचितमेवेति स्वस्थान एव तिष्ठति,
करुणवेत्येवकारश्च योजनाद्वयेऽपि भिन्नक्रमस्तन् मद्भतिरेवेति योज-
नीयः । यद्वा शास्त्रोक्ताधिकारवतां हि शास्त्रीयोपायो गतिः, मम-
त्वात्तदोषभरितस्य त्वत्कृपैव गतिरिति सोऽपि स्वस्थान एवानेतव्यः ।
अत्रापि शुद्धात्मेति विशेषणं योग्यस्थलोत्कर्षकल्पकं स्वस्थाने योग्य-
ताविरहं बोधयितुमिति द्रष्टव्यम् । उत्तमकूरनाथेत्यत्र च ‘सन्महत्पर-
मोत्तमोत्कर्षाः पूज्यमानैः’ इति सूत्रेण समासः ॥ १७ ॥

इत्थं यतिराजकृपायास्वविषयत्वं समर्थितं, अथ स्वविषयया
तया स्वस्य समीहितं निर्दिशति—शब्दादीति ॥ हे यतीन्द्र,

श्रुत्यग्रवेद्यनिजदिव्यगुणस्वरूपः प्रत्यक्षतामुपगतस्त्विह रङ्ग-
रानः । वक्ष्यस्सदा भवति ते यतिरान तस्माच्छक्तस्वर्कायजन-
पापविमोचने त्वम् ॥ १७ ॥

इह शरीरस्थितिदशायामेव अस्मदीया मदीया, अस्मदोद्घो-
श्चेत्येकत्वे बहुवचनं ; यद्वा नित्यं गुणं परिभवामीत्यत्राभिप्रेतैरन-
धिकारित्वेन स्वाभिप्रेतैः स्वोपदेशपात्रैरसह स्वात्मनोऽस्मत्पदेन
निर्देशः । शब्दादिभोगविषया रुचिः शब्दस्पर्शादिजन्यमुक्त्वानुभवेच्छा,
भवद्वयया दुर्गत्यातिशयैकालम्बनया त्वत्कृपया, नष्टा भवतु यत्र
क्वाप्यदृष्टा भवतु, णश अदर्शने । किञ्च यो भाग्याधिकः कर्ता,
त्यदासस्य तव क्रयविक्रयार्हस्य, दासगणनाया दामसंख्यानस्य
दासावधिरुदासतदासावधिरुदाससङ्ख्यानस्य चरमावधौ स्वपूर्वकत्वे
सति स्वोत्तरदून्यरूपमुख्यावधौ, न तु वैवाक्षिकावधानित्यर्थः
भवतीति शेषः । अविरता नित्या, तदासतैरसरता तस्य
त्वदासदासगणनानरमागधिस्थितस्य दासतायां एकरसता रसान्नरासं-
स्पृष्टरसवत्ता, रसो रागो हर्षो वा; भवद्वयया ममान्तु एतावन्तं
कालमप्राप्तशेषत्वकाष्ठानिष्ठस्य मम त्वत्कृपया उत्पद्यतां; स्वस्य चर-
मावधिस्थितं प्रति दासत्वे स्वदासानां तद्वामत्वमनुक्तसिद्धमित्यभिप्रा-
येणास्माकमित्यनुक्तिः ; शब्दादिभोगरुचिनाशान्तु नैव सिद्ध्यतीत्य-
भिप्रायेणास्मदीयेत्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ १९ ॥

इत्थं कार्यकारणोपयुक्तां दद्यामुक्त्वाद्य तदुपयुक्ता शक्तिमुत्पादयति—
श्रुत्यग्रेति ॥ हे यतिरान, श्रुत्यग्रैर्वेदान्तैर्वेद्यानि श्रवणेन ज्ञेयानि निजानि
स्वमाधारणानि दिव्यानि भोग्यानि गुणा ज्ञानशक्त्यादयस्स्वरूपं
निगन्तृत्वं प्रणतपारतन्त्र्यं वा यस्य स तथोक्तम् । इह तु प्रत्यक्षतामुपगतो
रङ्गरान, परत्वादिप्रकाशचतुष्टयानधिकृते भूमण्डले परत्वादिप्रकार-
चतुष्टयसम्भावितदेशकालकरणविप्ररूपविरहस्वरूपैरुदास्ययुक्तां सकल-

कालत्रयेऽपि करणत्रयनिर्मितातिपापक्रियस्य शरणं भगव-
त्क्षमैव । सा च त्वयैव कमलारमणेऽर्पिता यत्क्षेमस्त एव हि
यतीन्द्र भवच्छ्रुतानाम् ॥ ॥ १८ ॥

मनुजनयनविषयतां प्राप्तो रङ्गराजः कर्ता ; ते सदा वश्यो भवति-तव
विधिप्रतिषेधनिघ्नो नित्यमेव सत्तालाभं मन्यते । यत एवं तस्मात्त्वं
स्वार्थानरङ्गराजस्त्वं तत एव हेतोः स्वकीयानां त्वत्स्वामिकानां ये
जनास्त्वत्स्वामिका इत्यर्थः, तेषां पापस्य स्वरूपोपायपुरुषार्थयाथा-
त्म्यासिद्धिप्रतिबन्धकस्य विमोचने निश्शेषनाशने शक्तस्समर्थो भव-
सीति च शेषः । अनेन--न च पुरुषकारभावकाष्ठारूपमेव वज्रमोपायस्यो-
पायत्वमिति निष्कर्षोऽनुसंहितो भवति । श्रुत्यग्रवेद्यप्रत्यक्षतामित्यत्र
च “श्रुत्यन्तेषु श्रुतं भाष्ये मतं ध्यातं हृदम्बुजे । लक्ष्मीपतिं प्रपद्येऽहं
दृष्टं श्रीरङ्गधामनि” इत्येतदनुसन्धेयम् । अनिष्टनिवृत्ताविष्टं स्वत एव
सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण च पापविमोचन इत्येतावदुक्तं; दिव्यगुणस्वरूप
इत्यत्र च ‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः’ इत्यादिश्रुतिः स्फोरिता; त्वद्दास-
दासेति पूर्वानुसारात् स्वकीयानां जना इत्यर्थ उक्त इति ध्येयम् ॥१७॥

नापूर्वं त्वया रङ्गराजो मदर्थमपेक्षणीयस्तव त्वदभिमानविषयाणाञ्च
त्वया विरोधिनिवर्तनप्रार्थनाया रङ्गराजेन तत्करणसङ्कल्पस्य च
पूर्वमेव कृतत्वात्, किन्तु मयि मदीय इत्यभिमान एव त्वया-
ऽयत्तार्य इत्यभिप्रायवानाह--कालेति ॥ हे यतीन्द्र, काल-
त्रयेऽपि भूतमविष्यद्वर्तमानकालेषु सर्वदाऽपि करणत्रयेण मनो-
वाक्यैः, निर्मिताः अनुष्ठिताः, अतिपापक्रियाः सर्वसहेन
स्वेनापि दुस्सहदुरितकृपाणि येन स तथोक्तः; तस्य शरणं अनिष्ट-
निवृत्त्युपायः, भगवतः हेयप्रत्यनीकस्य कल्याणगुणाकरस्य क्षमैव
शिक्षणरूपेण दण्डानुपधानसङ्कल्परूपमागस्तहत्वमेव, भवतीति च,
शेषः । एवकारेण शरणान्तरं नास्तीत्युच्यते, सा च भगवत्क्षमा च, त्वया

परमकारुणिकेन भगवन्तं प्रति विधायकेन च त्वया, एवकारेण नान्येषामेवमर्थेन घटत इत्युच्यते, कमलारमणे—कारुण्यरूपयेत्युक्त-
दिशा दयाक्षान्त्याद्युद्धाविकायाः 'न जीवेयं क्षणमपि' इत्युक्ति-
विषयभूतायाः श्रियो रमणे, तदुद्धावितगुणवत्तया निरतिशयप्रियङ्करे
भगवति अर्पिता प्रार्थिता मनोवाक्यैरित्यादिना, कृतान् क्रिय-
माणान् करिष्यमाणांश्च सर्वानित्यादिना, अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्य-
माणञ्चेत्यादिना च प्रार्थिता इति यत् स एव, विधेयानुसारात्पुंस्त्वं,
भवच्छ्रुतानां भवदभिमानविषयाणां क्षेमः नित्यसिद्धसंजीवनोपायः,
क्षेममस्त्रियामित्युक्तेः पुंलिङ्गत्वञ्च, भवतीति शेषः । एवकारेण त्वद-
भ्यर्थनमेव क्षामणं न त्वन्यदित्युच्यते, 'वश्यस्तदा भवति ते' इति
पूर्वमुक्तम्, अत्र त्वर्थितेत्युच्यते । अनेन आद्याप्रतीक्षकं प्रत्यभ्यर्थ-
नमव्यभिचरितकार्यकरमिति लब्धं, कर्मण एव अधिकरणत्वविवक्षया
कमलारमण इति सप्तमी, अधिकरणस्थैवाधिकरणत्वरूपविशेषविवक्षया
अकथितमित्यनेन कर्मत्वाप्राप्तेः द्वितीयाविरहादधिकरण एव सप्तमी
या, विवक्षातः कारकविभक्तय इति शाब्दिकोक्तेः । अत्र च—एक-
तत्साधनान्तरविधायकशास्त्रप्रपञ्चः, एकतस्तत्त्यागपूर्वकसिद्धसाधन-
स्वीकारसाधनं, एकतस्तु सिद्धसाधनस्वीकारविधानं, एकतश्च रामानु-
जाभिमानोपायत्वव्यवस्थापनमिति सिद्धसाध्यसाधनविधायकनहुशास्त्र-
विरोधसम्भावनया, तेषां अन्यार्थत्वव्यवस्थापनपूर्वकमस्यैवार्थस्योपादे-
यत्वनिर्णयप्रयोजको महाप्रिश्वासोऽस्मिन्नर्थे प्रायेण दुर्लभ इति—
वदन्ति । अत एवायमर्थः परमास्मिन्नैकग्राह्य इति नाम विस्तरः
क्रियते, हि यस्मादेवं तस्माद्वदयया शब्दादिभोगरुचिरस्मदीया
नष्टा भवतिरिति पूर्वोक्तान्ययः ॥

श्रीमन्यतीन्द्र तव दिव्यपदाब्जसेवां श्रीशैलनाथकरुणापरि-
णामदत्ताम् । तामन्वहं मम विवर्धय नाथ तस्याः कामं विरुद्ध-
मखिलं च निवर्तय त्वम् ॥ ॥१९॥

नित्यं यतीन्द्रेत्याभ्यामुपक्रान्तं स्वाभिमतार्थमुपसंहरति—श्रीम-
न्निति॥ श्रीमन् अर्वाञ्चो यत्पदसरसिमेत्याद्युक्तरीत्या स्वपूर्वापरसर्वपूर्वा-
चार्योत्तारकत्वलक्षणानितरसाधारणनित्यसम्पन्निधे, मे मम, श्रीशैलना-
थस्य मदाचार्यस्य, करुणापरिणामेन ईदृशमहाफलवितरणौपाधिक-
कृपापरिपाकेन, दत्तां प्रसादितां; एतेन यतिराजस्यैव प्राप्यत्वं प्राप-
कत्वञ्च, स्वाचार्यस्य तु तत्सम्बन्धसम्पादकत्वमित्युक्तं भवति ।
उक्तञ्च वादिकेसरिभिः—अस्मद्गुरुदयायाः यतीन्द्राङ्गीक्रियान्वय इति।
तां पूर्वमेव मयि विद्यमानां विलक्षणामिति वाऽर्थः । तव चरमशेषि-
णस्ते दिव्ययोस्सूरिसेव्ययोः पदाब्जयोः पावनत्वभोग्यत्वाभ्यां पद्मतु-
ल्ययोश्श्रीपादयोः, सेवां परिचर्यां; दिव्यपदाब्जेत्यादिना सेवाश्ववृत्ति-
रारूपातेत्यादिकमप्राप्तदुर्भगसेवानिषेधपरमित्युक्तं भवति । अन्वहं—अत्र
परत्र चापि नित्यं विवर्धय, त्वद्दासदासपरिचर्यापर्यवसानरूपसाध्य-
विवृद्धिमती कुरु; तस्याः विवृद्धिमत्यास्त्वत्पादपरिचर्यायाः विरुद्धं
प्रतिबन्धकं अखिलमशेषं ऐश्वर्यकैवल्यभगवद्भाभरूपं तस्यामेव स्वर-
सान्वयरूपं तदन्तरायसौन्दर्यानुभवरूपं अविद्याकर्मवासनारुचिप्रकृति-
सम्बन्धरूपञ्च सकलमपि तत्प्रतिबन्धकं, त्वं चरमशेषीभूतश्चरमशरण्य-
भूतश्च त्वं, काममधिकं निवर्तय नाशय; यद्वा—तस्याः विरुद्धं
कामं स्वरसमन्यचाखिलं निवर्तयेत्यर्थः । परिचर्यागतस्वरसस्यात्यन्त-
त्याज्यत्वविवक्षया प्राथम्यनिर्देशः । अत्र पादानुचिन्तनपर इति
परमोपक्रमोक्तस्य विवर्धयेति परमोपसंहारः, नित्यं यतीन्द्र तवेत्यन-
न्तरोपक्रान्तस्य च दिव्यपदाब्जसेवामिति तत्पूर्वोपसंहारः, वृत्त्यन्त-

विज्ञापनं यदिदमद्य तु मामकीनमङ्गीकुरुष्व यतिराज दयाम्बु-
राशे । अज्ञोऽयमात्मगुणलेशविवर्जितश्च तस्मादनन्यशरणो
भवतीति मत्वा ॥२०॥

इति यतिराजविंशतिस्समाप्ता ॥

रेऽमु विमुक्तमित्यादेश्च कामं विरुद्धमखिलं च निवर्तयत्वमित्युपसं-
हारश्च कृत इति ध्येयम् ॥१९॥

एवं उपरुमोपसंहारमध्येरुपपादितमर्थं हेतुना द्रष्टव्यमिति—विज्ञापन-
मिति॥ दयायाः स्वार्थानपेक्षपरदुःखासहिष्णुतारूपाया अम्बुराशे अक्ष-
य्यनिधिभूत, एतेन कृपाया निर्व्याजसिद्धत्वं लभ्यते । अक्ष-दयैकसिन्धो,
रामानुजार्यकरुणैव तु, यतीन्द्रकरुणैव तु, भवद्दयाया, करुणापरिणाम,
दयाम्बुराशे—इति दयाया अम्यासाद्भगवतो रामानुजस्य कृपामात्रप्रस-
न्नाचार्यत्वमित्युक्तं भवति; अयमर्थश्चरमोपायनिर्णयेऽनुसन्धेयः । यति-
राज, मामकीनं मदीयं, यदिदमविज्ञापनं—वाचायतीन्द्रमनसेत्यारम्य विरुद्ध-
मखिलञ्चानिवर्तयत्वमित्यन्तं विज्ञापनं, अत्र भवतीति शेषः । अक्ष
च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदित्यव्यवहितभूते लट्, इदं यच्छब्दप्र-
तिनिर्देश इदंशब्दो द्वितीयान्तः, अस्य चाज्ञोऽकुरुष्वेत्यतान्वयः; यद्वा
यदिदं मामकीनं विज्ञापनमिति योजनीयं तदिति पाठ्याहर्नध्यं, यत्त-
दोर्नित्यसम्बन्धात्, तद्विज्ञापनं कर्म । अज्ञः समीचीनज्ञानशून्यो जन्तुः,
अयं विशेषनिर्देशानर्हता बुद्धिस्थित्यमात्रेण निर्देशाहोऽहं, किञ्चात्म-
गुणशेषेण विवर्जितो नास्माकस्मदास्याहं इति दूरादेव त्यक्तो जन्तुरयं
बुद्धिस्त्रोऽहं, यत् एवं तस्मादनन्यशरणो भवति रागतपरगमस्वी-
काराद्यनिष्क्रियाननैकालम्बनभूतमद्यनिरिक्तोपायशून्यो भवति,

इति मत्वा, अज्ञोऽयमित्यादिना सन्दर्भेणोत्पादितज्ञानसमानाकाराभिसन्धिमान्भूत्वा, अङ्गीकुरुष्व-तथा सम्पादनसङ्कल्परूपस्वीकारविषयं कुरु, आत्मनेपदेन क्रियाफलं कर्तृगामीत्युच्यते, तेन फलस्य केवलपरार्थत्वसिद्धिः, अज्ञ इत्यादिश्य अयमिति विधानादयमेवाज्ञ इति लभ्यते, तेन आकिञ्चन्यरूपाधिकारपूर्तिर्लभ्यते, अयमित्यस्य अहमिति व्याख्याने तु फलितार्थकथनं तेन भवतीत्यस्य नानुपपत्तिः । अत्रापि प्रपन्नसावित्रीशैली प्रत्यभिज्ञाप्यते, तत्र ह्युपात्तगाथायां यतिराजसम्बोधनेन विज्ञापनं प्रतिज्ञाय तदीयदास्यं प्रार्थितं, अत्राप्युपान्त्यश्लोके विवर्धयेति तदीयदास्यमर्पयित्वा तद्विज्ञापनं उपरितनश्लोके निबद्धं, तत्र श्रीशब्दाधेनोपक्रमोपसंहारौ कृतौ, अत्रापि श्रीमाधवेति श्रीमन्नित्युपक्रमोपसंहारौ कृतौ, अनेन तच्छैलीगन्धिन्यस्मिन् प्रबन्धे तद्वेदादरो यतिराजस्य भवेदित्यभिप्रायोऽवगम्यत इति रमणीयम् ॥१०॥

इति दिनचर्याख्यायां सदाचारदीपिकासमाख्यायां

यतिराजविंशतिविभागः ॥

श्रीः.

उत्तरादिनचर्या.

इति यतिकुलधुर्यमेधमानैः श्रुतिमधुरैरुदितैः प्रहर्षयन्मम् । वर-
वरमुनिमेव चिन्तयन्ती मतिरियमेति निरत्ययं प्रसादम् ॥१॥

उत्तरादिनचर्याव्याख्या

एवं यतिराजविंशतिरनूदिता । अथ तां इतिशब्देन परामृश्य तथा
यतिराजं प्रहर्षयतो वरवरमुनेश्चिन्तनेन सज्जातं स्यमतिप्रसादविशेष-
मनुसन्धत्ते—इतीति ॥ इति उक्तप्रकारेण, एधमानैः—भूयिष्ठां ते नम
उक्तिमिति न्यायेन एकैकश एव श्लोकसहस्रायमाणैः, भूयिष्ठामिति भूयि-
ष्ठत्वं हि नन्तव्यहृदयाभिप्रायेणेत्युक्तं पूर्वेः, तद्वदत्र यतिराजहृदयाभि-
प्रायेण विंशतिरेधमानत्वं विवक्षितम् । अर्थतो गम्भीरत्वादप्येधमानत्वं
युक्तं; श्रुतिमधुरैः श्रोतमुत्तरैः, उदितैर्वचनैः यतिकुलधुर्यं यतिकुलश्रेष्ठं
यातिकुलस्य रक्षाभरनिर्वोदितं वा, प्रहर्षयन्तं प्रकर्षेण प्रीणयन्तं, प्रश-
ब्देन प्रतिरेनन्यार्थत्वमुच्यते, स्वयंप्रयोजनस्य प्रकृष्टत्वं, आत्मनेपद-
निर्देशविरहेण प्रहर्षस्य केवलपरार्थत्वं व्यज्यते, प्रहर्षयन्तमिति
च प्रहर्षयिष्यामीति परमाचार्यसूक्तिं स्मारयति । वरवरमुनिमेव
चिन्तयन्ती एवकारेण च प्रहर्षणकर्मणो यतिराजस्य स्वातन्त्र्यत-
श्चिन्तनं व्युदस्यते । इयं मतिः एतावन्तं कालमप्राप्तविषयसम्बन्धात्
कलुषिता मम-शुद्धिः कर्त्री, निरत्ययं नित्यं प्रसादं प्रसन्नतामेति
प्राप्नोति; इण्गतौ, चिन्तयन्तीत्यत्र लक्षणहेत्वोरिति हेत्वर्थदशत्रादेशः ।
चिन्तयन्ती मतिरिति त्वनुभूयमानानुभववन्निर्देशः, वरवरमुनिमेव
चिन्तयन्तीत्यनेन प्रसिद्धचिन्तयन्तीर्दीर्घचिन्तयन्तीभ्यां विलक्षणेयं
काचिच्चिन्तयन्तीति स्फोर्यते, प्रहर्षयन्तं चिन्तयन्ती प्रसादमेतीत्यत्र च

अथ गोष्ठीं गरिष्ठानामविष्टाय सुमेघसाम् । वाक्यालङ्कृति-
वाक्यानि व्याख्यातारं नमामि तम् ॥ ॥२॥

तापातो जलशायिनमिति न्यायोऽनुसन्धेयः। श्रुतिमधुरैरुदितैरित्यत्र रुदि-
तैरितिप्रतीत्या विरुद्धमतिक्रुद्धोप इति केचिदाहुः; तन्न, 'श्रुतिमधुरैः'
इति विसर्गस्मरणस्यैव द्वादित्यात्, यद्वा नात्र विरुद्धमतिक्रुद्धोपः,
हा हन्त हन्तेत्यादिना दुःखातिशयस्य प्रस्तुतत्वात्परमार्तिप्रयुक्त-
रुदितस्य स्वरूपौज्वल्यहेतुत्वात्, 'किमर्थं तव नेत्राभ्यां धारि क्षवति
शोकजम्' इत्यादिन्यायेन शेषिप्रियत्वाच्च, 'न चैव देवी विरराम
कूमितात्' इति न्यायेन श्रुतिमधुरत्वस्याप्युपपत्तेश्च, 'सुखं वा दुःखं
वा निबिडयन्तु यूनोस्सहृदये त्वमन्दानन्दात्मा परिणमति पूर्णो रस-
भरः' इति न्यायेन चिन्तयन्ती निरत्ययं प्रसादमेतत्स्यस्याप्युपपत्तेश्च,
'कृध्येद्विर्पादेद्वेप्येच्च' इति भरद्वाजोक्तरीत्या विपादतत्कार्ययोरदो-
पत्वाच्च ॥ ॥१॥

इत्थं ग्रन्थनिर्माणकर्मणेत्युक्तस्वाध्यायविशेषमनुसन्धाय 'व्याख्या-
नेल्लसमैर्वाऽपि' 'व्याचक्षीत निबध्नीयात्' इत्यादिविशेषशास्त्रसिद्ध-
व्याख्यानरूपस्वाध्यायविशेषमनुसन्धत्ते—अथेति ॥ अथ ग्रन्थनि-
र्माणानन्तरं यतिराजविशत्या यतिराजप्रीणनानन्तरमित्यर्थः, गरिष्ठानां
गुरुतमाना प्रत्येकं व्यासपदनिर्घोदृणां सुमेघतां समीचीनमेधायु-
क्तानां, 'मेघाऽऽशुग्रहणे' इतिचातुपाठादाशुग्रहणं मेघा, धीर्धारणावती
मेघेत्युक्तेर्धारणावती धीर्वा मेघा तन्त्रेणोभयी वा मेघाऽत्र विवक्षिता ;
नित्यमसिच्प्रजामेघयोरित्यसिच्प्रत्ययः, गोष्ठीं परिषदं अधिष्ठाय
अध्यास्य उपहरादिति शेषः । वाक्यालङ्कृतेः वचनभूषणस्य, रज-
प्रचुरं भूषणं रजभूषणमितिवात् वचनप्रचुरत्वादनसन्धातृणामौज्वल्य-
करत्वाच्च वचनभूषणत्वं, शब्दप्राचुर्यं ह्यर्थप्राचुर्यगमकं, प्राचुर्यस्य
स्वाध्यायं प्रति विशेष्यत्वे स्वाध्यायसमानाधिकरणतद्विजातीयाल्पत्वानिष्ठः

तियोगित्वभाननियमादित्यतो वचनपदं पूर्वाचार्यवचनपरं ; तथा च तद्विजातीयस्य स्ववचनस्याल्पत्वमाप्त्यतिशयसम्पादकमित्यभिप्रायेण पूर्वाचार्यवचनप्रचुरत्वं पूर्वव्याख्यातं ; अयं न्यायो वाक्यालङ्कृतिपदेऽप्यनुसन्धेयः ; वाक्यानि-कृतिगम्भीरसन्दर्भं श्रीमद्वचनभूषणमिति प्रसिद्धानि कारकक्रियारूपाणि, 'विविच्यमानं नाकाङ्क्षं परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवेदेकार्थं वाक्यमुच्यते' इत्युक्तलक्षणलक्षितानि ; व्याख्यातारं पदच्छेदादिभिर्विवरणशालिं, तच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः, अतो न पंथी, न लोकेति निषेधात् । अनेन श्रीवचनभूषणस्य 'परिचितमिवापि गहनं' इत्युक्तस्वभावविशेषो व्यञ्जितः । अत एव कालक्षेपधानेन सिध्यतीत्युक्तं भवति । तं वरवरमुनिं नमामि । अथवा गरिष्ठानां गोष्ठीमधिष्ठाय वाक्यालङ्कृतिवाक्यानि सुमेधसां व्याख्यातारमित्यन्वयः । सुमेधसामित्यनेन च उपदेशपात्रतोपयुक्तमहाबुद्धित्वं विवक्षितं ; यथोक्तं शाण्डिल्येन 'प्रियवाक्यं महाबुद्धिम्' इति ; अनेन 'शिष्याणां शिस्तया वाऽपि स्वाध्यायार्थोऽयमुच्यते' इति स्वाध्यायविशेषोऽनुष्ठित इत्युक्तं भवति । अत्र च "साङ्गारिलद्रमिडसंस्कृतरूपवेदसारार्थसङ्ग्रहमहारसवाक्यनातम्" इति प्रसिद्धस्य श्रीवचनभूषणस्य व्याख्यानादिना सर्वोऽपि स्वाध्यायोऽनुष्ठितो भवति । यथोक्तं भरद्वाजेन—“पुराणान्यवगाहेत सेनिहासानि यत्र च । केशवस्य जगत्सर्गस्थितिभङ्गादि कीर्त्यते । स्तोत्राणि कल्पान् नामानि कथाश्च त्रिविधा हरेः । सद्भिः प्रणिहितांश्चान्यान् प्रबन्धान् परिशीलयेत् ॥ मूलस्कन्धमयो वेदः पञ्चरात्रश्च यत्परम् । अन्यश्च तत्परं ग्राह्यं शास्त्रं नान्यादृशं पुनः”—इति । 'दिवसस्याष्टभागादो दक्षादभिरुद्रादृतः' इत्युक्तप्रक्रियया तु 'वेदाम्यासाद्धिर्ताये तु' इत्युक्तवेदाम्यामः तत्तद्विषयप्रबन्धानामित्यादिनोक्तः । 'इतिहासपुराणादिपाठस्तप्तमपठयोः' 'इतिहासपुराणाम्यां पठं समममभ्यसेन'

सायन्तने ततः कृत्वा सम्यगाराधनं हरेः ।

स्वैरालापैः शुभैश्श्रोतृन्नन्दयन्तं नमामि तम् ॥३॥

इत्युक्तं इतिहासपुराणप्रवचनन्तु श्रीवचनभूषणव्याख्यानेनानुष्ठित-
मित्युक्ते भवति । वेदार्थनिर्णयस्मृतीतिहासपुराणैरिति खलु
तत्रोपक्रमः, व्याख्यानप्रकारश्च काव्ये विशदमुक्तः—“स तत्र निश्चलं
चेतश्चिरेण विनिवर्तयन् । रहस्यग्रन्थतत्त्वेषु रमयामास तत्प्रियात् ।
वाक्यसङ्गतिवाक्यार्थतात्पर्याणि यथाश्रुतम् । व्याकुर्वन्नेष पूर्वेषां वर्त-
मानं पदेपदे । स्वमनीषिकया नैव कल्पयन् किञ्चदप्ययम् । गुप्तान्
पूर्वैर्गुरुत्वेन गूढानर्थानर्दादृशत् । श्रुतिस्मृतीतिहासेन श्रुत्यन्तैः पञ्च-
रात्रतः । देशिकानां निबन्धूणां दर्शयन्नेककण्ठताम् । वाक्यालङ्कार-
वाक्यानि व्याचक्षाणो विचक्षणान् । सुधियस्स्वादयामास स्वस्वरूपं
सुदुर्ग्रहम्”—इति ॥ ॥२॥

ततः बुद्धिस्थात्सान्ध्यविधिसाधनादनन्तरं ; उक्तञ्च काव्ये—‘तत-
स्सान्ध्यं विधिं कृत्वा स्तुत्वा च मधुसूदनम्’—इति । तत इत्यस्य
पूर्वपरामर्शित्वेऽपि गुणोपसंहारन्यायेन काव्योक्तसान्ध्यविधिविधानमा-
नेतव्यम् । सायन्तनं सायंसन्ध्याभवं, सायंचिरमित्यादिना दुश्चप्रत्ययतु-
लागमावनादेशश्च ; हरेः विरोधिनिरसनशीलस्य रङ्गनिधेः, अथवा
‘ब्रह्माण शितिकण्ठश्च यमं वरुणमेव च । प्रसह्य हरते यस्मात्तस्मा-
द्धरिरितीर्यते’ इत्युक्तरात्या सर्वदेवतानियमनशीलस्य । अत्र रङ्ग-
निधिमिति सौलभ्यमुक्तं, श्रीनिधिमिति सौन्दर्यमुक्तं, हरिमिति परत्व-
मुक्तं ; तथा च परत्वसौन्दर्यसौलभ्यानां मेलनमाश्रयणीयत्वप्रयोजक-
मित्युक्तं भवति । आराधनं अर्चनं, सम्यक्कृत्वा परभक्त्या कृत्वा,
शुभैर्मङ्गलकरैः स्वैरालापैः स्वैरमेव कृतैरामापणैः श्रोतृन्पूर्वोक्तान्सुमेधसः
नन्दयन्तं सुखयन्तं समृद्धान्कुर्वन्तं वा, तं वरवरमुनिं, नमामि ; तुनदि-
समृद्धाविति धातुपाठः । स्वैरालापप्रकारश्च शतकेषु संहितः—“आम्ना-

येषु स्तुतिभिरमितैस्तेतिहासैः पुराणैर्दृश्यं यत्नैर्यदिह विदुषां देशि-
 फानां प्रसादात् । स्वैरालोपैस्सुलभयसि सत्पञ्चमोपायतत्त्वं दर्शदर्श वर-
 धरमुने दैन्यमस्मद्विधानाम्” इति शोधयित्वा, आराध्य आराधनं कृ-
 त्वेति कालत्रयार्चनमुक्तं, तदिदं शाण्डिल्येनोक्तं—‘आमुहूर्तास्तु वै
 ब्राह्मादन्यूनं ग्रहरात्सुधीः । स्नानार्चननपस्तोत्रपाठैः कालं विनोदयेत् ।
 भोगानुपाज्य यागार्थं’-इत्यारभ्य, ‘प्रसन्नो यमामारमेत् । अभिगम्य
 यथापूर्वमर्चयित्वा यथाविधि’-इति, त्रिकालद्रव्ययोगेनेति च । तथा
 पराशरेणाप्युक्तं—‘त्रिकालमर्चयेद्देवं प्रतिमासु विशेषतः’-इति, ‘एवं
 त्रिकालमर्चायां पूजयेद्विधिवच्चरुम्’-इति च, कालत्रयार्चनान्तेत्विति
 च; यतिधर्मसमुच्चये च—‘प्रातस्स्नानं जपो मौनं नित्यमेकान्तशीलता ।
 नमस्कारोपवासौ च भक्तिर्विष्णौ तथा गुरौ । आस्तिक्यं ब्रह्मसं-
 स्पर्शः प्राणायामरतिस्तथा । त्रिकाल्यमर्चनं विष्णोः परमं मुक्तिसा-
 धनम्’-इति; अस्तिश्च—‘त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोः’-इति । इदञ्चाराधनं
 पाञ्चकाल्यस्यानाभिषिक्तं; तदुक्तं भरद्वाजपरिशिष्टे—‘प्राप्त्याभि-
 गमनं दृष्ट्योपादानं नमसाऽर्चनम् । स्वाध्यायः कीर्तनाद्योगस्वार्थ-
 णादपि केवलम् । एवं विद्वानेकदाऽपि कुर्वन् स्यात्पाञ्चकालिकः ।
 कृतं भवति वा सर्वमिज्ययैव हि केवलम्’-इति । एवं योगोऽपि त्रैका-
 लिकः; तदुक्तं शाण्डिल्येन—‘वक्ष्यामि योगाद्ध्वं यत्कर्तव्यं स्वान-
 पूर्वकम् । उद्यैस्स्वरेण योगान्ते स्तुत्वा स्तोत्रैरनन्यधीः’-इत्यादि ।
 तथा ‘अष्टाद्वयोगप्राप्तिश्च कृत्वा ध्यानपरो वशी’ इति; ‘यामिन्यां
 योगकाले तु षट्कार्यं योगिभिर्नरैः । वक्ष्यामि वस्समामेन शृणुध्वं
 मुनिपुङ्गवाः’-इत्युपक्रम्य ‘कुर्याद्योगमतन्द्रितः’-इत्यादि च । यति-
 धर्मसमुच्चये च शङ्क—‘शून्ये गृहे नवगृहे गुहायां गिरिगह्वरे ।
 यत्र वा रमने बुद्धिस्तत्प्राप्तौ प्रयत्नधीः । योगे शान्तेः

ततः कनकपर्यङ्के तरुणद्युमणिद्युतौ ।

विशालविमलश्लक्ष्णतुङ्गतूलासनोज्ज्वले ॥ ४ ॥

समग्रसौरभोद्गारनिरन्तरदिगन्तरे ।

सोपधाने सुखासीनं सुकुमारे वरासने ॥ ५ ॥

भार्गेण कृतासनपरिग्रहः । योगं युञ्जीत सततं सन्ध्यास्वपि विशेषतः—इति । अयं च योगः पाञ्चकाल्यस्थानाभिषिक्तः, तदुक्तं भरद्वाजपरिशिष्टे एव 'सर्वं योगेन वा कृतम्' इति । तदिदं कालत्रयेऽपि योगानुष्ठानं 'प्रकाशान्प्रणिधाय च' 'ततश्चेतस्समाधाय' 'कृत्वा चेतश्शुभाश्रये' इत्युक्तं ; किञ्च 'श्रीमन्यतीन्द्र तव दिव्यपदाब्जसेनाम्' इत्युक्तस्वाचार्यार्चनमपि पाञ्चकाल्यकार्यकरम् । तदुक्तं भरद्वाजपरिशिष्टे—'पूजनेन गुरोर्वाऽपि सतां वा परिपेवणात्' इति । एवं स्वाध्यायोऽपि त्रैकालिकः ; तदुक्तं शाण्डिल्येन—'वासुदेवादिगूर्तीनां नाम्नां सङ्कीर्तनं चरेत्' इति । प्रातः कालिकं प्रकृत्य—'अतन्द्रितस्य स्वाध्याये योगयुक्तात्मनस्सदा । सद्भवत्या स्विन्नदेहस्य नावश्यं नामकीर्तनम्' इति, 'वेदाम्यासो द्वितीये तु' इति, 'इतिहासपुराणाम्यां पष्ठं सप्तममम्यसेत्' इति च—स्थलान्तरेषूक्तम् । सोऽयं त्रैकालिकस्वाध्यायोऽत्र—'ध्यात्वा रहस्यत्रितयं' 'तत्त्वं दिव्यप्रबन्धानां' 'वाक्यालङ्कृतिवाक्यानि व्याख्यातारम्'—इत्युक्तः । अयमपि पाञ्चकाल्यकार्यकरः ; तदुक्तं भरद्वाजपरिशिष्टे—'स्वाध्यायेनापि विदुषस्सर्वं योगेन वा कृतम्'—इति ॥ ३ ॥

तत इति॥ ततः पञ्चमोपायतत्त्वाविष्कारपरस्वैरालापैः श्रोतृजनोज्ज्वलानान्तरं, तरुणद्युमणिद्युतौ शालार्कप्रभे, विशालेन विस्तारवता विमलेन निर्दोषेण श्लक्ष्णेन मसृजेन तुङ्गेन उच्छ्रितेन तूलासनेन उज्ज्वले प्रकाशमाने समग्रेण सन्पूर्णेन सौरभस्य भगवत्प्रसादमाल्यादिसौगन्ध्यस्य उद्गारेण अनिशयितप्रवाहेन निरन्तराणि नीरन्ध्राणि दिगन्तराणि दिङ्-

ध्यानि यस्य तथोक्ते, सोपधाने पश्चात्कायवहनकेशपरिहारायोपा-
 श्रयभूतोपधानसहिते, कनकपर्यङ्के—हेममञ्चे, मन्त्रपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया
 सुमाः—इति हि कोशः । मुकुमारे अतिमृदुले, वरासने चेलानिन-
 कुशोत्तर इत्युक्तयोगयोग्यासने, सुखेनासीनः; अस्य च चिन्तयामि
 तमित्युत्तरत्रान्वयः । अत्र सुखासीनमित्यनेन 'आसीनस्सम्भवान्' इति
 सूत्रार्थोऽनुसंहितः । 'समग्रसौरपेत्यादिना च—'मनोऽनुकूले'
 'ततो निवातकेरम्ये यत्र वा रमते मन' इत्यादिस्मृतिवचनविषयकस्य
 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्' इति सूत्रार्थोऽनुसंहितः । अत्र कनकपर्यङ्क
 इत्यस्य भृत्यैस्सजीकृत इत्यादिः ; काव्ये समानप्रकरणे "ततस्सजी-
 कृतं भृत्यैश्शयनीयं निभूषयन्" इत्युक्तेः, "भृत्यैस्त्रिभिः प्रियहितपरै-
 राञ्चिते' मद्रपठि तुङ्गं तूलासनवरमलङ्कुर्वतस्सोपधानम्" इति शत-
 कोक्तेश्च । एवञ्च भक्त्याभ्यर्थनया पर्यङ्काभ्यनुज्ञा न दुष्यति;
 तथा च भागवते पारमहंस्यधर्ममधिकृत्य प्रह्लादं प्रत्यनगरेणोक्तं—
 'क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मवेश्मसु । क्वचित्प्रासादपर्यङ्के
 कशिपौ वा परेच्छया'—इति । एतेन—'रात्र्यध्वानश्च यानश्च स्त्रीकथा
 लौल्यमेव च । मञ्चकं शुक्रवस्त्रञ्च यतीनां पतितानि पद्'—इत्यादिकं
 लौल्यसमभिव्याहारात्स्वयं रागतो गृहीतमञ्चनिषेधपरमिति स्फोरितम् ।
 एतेन काव्याद्युक्तं यानाभ्यनुज्ञानादिकमपि व्याख्यातं ; 'रथेभा-
 श्वैश्चरेत्काऽपि' इति भागवतोक्तेः । विशिष्यैव च पराशरसंहितावचन-
 न्यत्रानुसन्धेयानि । कनकपर्यङ्क इत्युक्तसौवर्णसम्बन्धोऽपि परप्रार्थनया,
 अतो न दुष्यति, यतो मेधातिथिस्तौवर्णपरिग्रहस्यैव दोषं मन्यते
 न तूपयोगस्य । तथा च तेनोक्तं—'सौवर्णगैप्यकांस्येषु ताम्राब्जाश्म-
 भूयेषु च । भुजान्भिर्नुर्नलिप्येत दूष्यते तु परिग्रहात्'—इति । इदञ्च

उन्मीलत्पद्मगर्भद्युतितलमुपरिस्तरिसद्भातगौरं राकाचन्द्रप्रका-
शप्रचुरनखमणिद्योतविद्योतमानम् । अङ्गुल्यग्रेषु किञ्चि-
न्नतमतिमृदुलं रम्यजामातृयोगी दिव्यं तत्पादयुग्मं दिशतु
शिरसि मे देशिकेन्द्रो दयालुः ॥ ६ ॥

वचनं न्यायसाम्यादन्यस्यापि सौवर्णस्योपयोगमनुमन्यते । अत एव
'दूष्यते तु परिग्रहात्' इति वाक्यशेषस्वरसः ॥ ४-५॥

तन्नामगुणहर्षित इत्याद्युक्तमक्तननप्रस्तुतां स्वाचार्यस्तुति-
मनुभवति—उन्मीलदिति ॥

दयालुः करुणाशीलः, देशिकेन्द्रः—देशिकानामाचार्याणाम्
इन्द्रश्रेष्ठः, इदि परमैश्वर्यं, आचार्यतोषयुक्तधर्मपुष्कल इत्यर्थः,—
अनेन च स्थानुवृत्तिप्रसन्नाचार्यात्कृपामात्रप्रसन्नाचार्यस्य अम्य
हितत्वं व्यञ्जितं, रम्यजामातृयोगी, उन्मीलतो विकसतः न
तु विकसितस्येत्यर्थः, पद्मगर्भस्येव वातातपाद्यनुपहताम्यन्तरप्रदेशस्येव
द्युतिः कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं, तथाविधं तलं यस्य तत्तथोक्तं; पद्म-
द्युतित्वञ्च रक्तत्वं, यथोक्तं शतके पद्मपत्राभिताम्रमिति । पादतलस्य
रक्तत्वं हि महापुरुषलक्षणं, तद्वक्तुं—'नेत्रान्तनखपाण्यङ्गितलैस्ताम्रै-
स्त्रिभिर्भगी' इति; तथा—'मुखनेत्रास्यनिहोष्ठतालुस्तननखाः करौ ।
पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च' इत्येतदपि पद्म-
गर्भद्युतीत्यत्रानुसन्धेयम् । उपरि क्षीरसद्भातगौरं—ऊर्ध्वभागे क्षीर-
राशिवद्वलं, अनेन दिव्यमङ्गलविग्रहस्य पाण्डुरवर्णत्वं व्यञ्जितं;
अत्र च हेतुशेषांशत्वं, यथा बलभद्रस्य; तद्वक्तुं काव्ये 'मङ्गलं
पद्मगेन्द्राय मर्त्यरूपाय मङ्गलम्'—इति । अत्र क्षीरसद्भातेति सद्भात-
दृष्टान्तमहिम्ना पादयोर्महत्त्वं व्यज्यते; तदप्युक्तं ब्रह्मणा—'शिरो-
ललाटधराणे ग्रीवावक्षश्च हृक् तथा । उदरं पाणिपादौ च शृष्ठं दश

त्वं मे बन्धुस्त्वमसि जनकस्त्वं सखा देशिकस्त्वं विद्यावृत्तं
सुकृतमतुलं वित्तमप्युत्तमं त्वम् । आत्मा शेषी भवसि भगव-
द्धान्तरदशाशिता त्वं यद्वा सर्वं वरवरमुने यद्यदात्मानुरूपम् ॥७॥

वृहन्ति च'-इति । राकाचन्द्रप्रकाशेन-पूर्णमाचन्द्रसदृशशोभया,
प्रचुराणां भूयिष्ठानां नखमणीनां रत्नवत्स्पृहणीयानां नखानां द्योतेन
प्रकाशेन विद्योतमानं; क्षीरार्णवमिव अनेकचन्द्रैर्विशेषतो दर्शयमानम् ।
अत्र चन्द्रप्रकाशप्रचुरेति प्राचुर्यस्य स्वाश्रयं प्रति विशेषस्य सति
सम्भवे प्रायशस्त्वाश्रयसमानाधिकरणस्वाश्रयविजातीयनिष्ठारूपत्वप्रति-
योगिरूपत्वभाननियमेन पद्मद्युतित्वमुपस्थितत्वाल्लभ्यते । चन्द्रवर्णानां
पद्मद्युतित्वमप्रभागेष्वातिरक्ताग्रत्वं नखानां लभ्यते । अत्र च वचन-
मुन्मीलितपद्मगर्भेत्यत्र लिखितं द्रष्टव्यम् । अङ्गुल्यग्रेषु किञ्चिन्नतं
कुटिलाङ्गुलित्वमनेनोच्यते, तदुक्तं हि 'पादावरालङ्गुली' इति । अति-
मृदुलं-पूर्वोक्ताम्लानकुसुमादपि कोमलं, दिव्यमप्राकृतं तद्विलक्षणं पाद-
युग्मं, मे शिरसि अत्यन्ततृपितस्य मम मूर्धनि, दिशतु ददातु,
अवतंसीकरोत्वित्यर्थः । अत्र-'तत्पादौ गृह्य मूर्ध्नि स्वे निधाय
विनयान्वितः' इत्युक्तस्य पादधारणस्याचार्यकर्तृकनिधानपूर्वकत्वम-
त्यन्तपारतन्त्र्यानुगुणं प्रार्थयते ॥६॥

त्वमिति ॥ वरवरमुने त्वं मे बन्धुरसि, भ्रातातीति बन्धुः, अवर्जनवि-
बन्धवानसि, अर्सातिवर्तमानेन कादाचित्कबन्धुभ्यो व्यावृत्तिः, बन्धवो
ह्युपायोपेयभूतास्तथाभूतस्त्वमसीत्युच्यते; त्वं जनकोऽसि, पिताऽसि,
'स हि विद्यातस्तं जनयति' इति श्रुतं; अत्राप्यसीत्यनेन हिरण्यादि-
र्व्युद्स्यते । त्वं सखाऽसि-मित्रमसि, मित्रमापदि जानीयादिति श्रुतं;
भगवदनुभवादिषु वृत्तकीर्तनसाहाय्यादिकमत्राभिप्रेतं, अत्राप्यसीत्यनेन

उपकारोपाधिकसखित्वविशेषो व्युदस्यते; देशिकोऽसि अज्ञातज्ञापक-
 स्त्वेन तदा तदोपकारोपि, 'न गुरोरपरस्तात' इति ह्युक्तम् । त्वं विद्याऽसि
 पूर्वोक्तगुरुरूपदिष्टविद्याऽसि, मातेव रक्षतीत्याद्युक्तविद्याधर्मवानसि ।
 त्वं वृत्तमासि पूर्वोक्तविद्याफलभूतसद्वृत्तवद्वितभूतोऽसि । अतुलं मुकृतमासि
 पूर्वापराणां सर्वेषां निदानभूतपुण्यमासि, अतुलमित्यनेन अचेतनभूतं
 क्षयिफलप्रदं फलप्रदानेन च क्षयिष्णु प्रसिद्धमुकृतं व्युदस्यते ।
 त्वमुत्तमं वित्तमासि—अस्तित्वज्ञानमात्रेण प्राणधारकं स्ववतां सर्वो-
 पसेव्यतापादकं धनमासि, उत्तमशब्देन 'अर्धानामार्जने दुःखं' इत्युक्तं
 प्रसिद्धधनं व्युदस्यते । त्वमात्मा भवसि, पूर्वोक्तस्य सर्वस्याप्युपा-
 दातृतया प्रधानभूत आत्मा भवसि, शेषो भवसि आत्मनोऽप्युपा-
 दातृतया प्रधानतमोऽसि, भगवन् ज्ञानशक्त्यादिगुणाश्रय, आन्तर-
 शशासिता त्वं भवसि—अन्तरे भव आन्तरस्तथाविधो यश्शासिता
 नियन्ता सोऽसि; जनको देशिक इति बाह्यशासितृत्वमुक्तं, अत्र त्वा-
 न्तरं तदुच्यते । यद्वा—य आत्मानमन्तरो यमयतीत्युक्तो भगवाना-
 न्तरश्शासिता, तस्यापि त्वं शासितेत्यर्थः; अन्तरस्यायमान्तर इति
 विग्रहः, ज्ञानी त्वात्मेत्युक्तेः । यद्वा—किं बहुना, यद्यदात्मानुरूपं
 भवति विरोधिनिवर्तनं प्रथममध्यमचरमपर्वप्रभेदमिन्नप्राप्यसिद्धचेत्या-
 दिकं यद्यदात्मस्वरूपयायात्म्योचितं भवति, तत्सर्वं भवसि; उत्तर-
 यच्छब्दस्य तच्छब्दप्रयोगोऽनपेक्षितः । यद्वेति पूर्वोक्ताक्षेपे वर्तते;
 अत्र च—“आचार्यवदैवतवन्मातृवत्पितृवत्स्वयम् । मुहूर्तस्त्वामिवत्सन्तो
 द्रष्टव्या राजवत्तथा”—इत्यादिकं, 'अविमज्यात्मनाऽऽचार्यं वर्तेतास्मिन्
 यथाऽच्युते'—इत्यादिकं, 'ऐहिकामुष्मिकं सर्वम्'—इत्यादि कं च
 द्रष्टव्यम् ॥७॥

अग्रे पश्चादुपरि परितो भूतलं पार्श्वतो मे मौलौ वक्त्रे वपुषि
सकले मानसाम्मोरुहे च ॥ दर्शदर्शं वरवरमुने दिव्यमङ्गि-
द्वयं ते नित्यं मज्जनमृतजलधौ निस्तरेयं भवाब्धिम् ॥ ८ ॥

अग्र इति ॥ वरवरमुने दिव्यं अद्भुतं ते तव अङ्गिद्वयं—पादयुग्मं, कर्म
अग्रे पुरतः पश्चात्पृष्ठतः भूतलं परितः भूतलस्य समन्तात्, अभितः
परितइत्यादिना परितशब्दयोगे द्वितीया । मे पार्श्वतः पार्श्वयोः,
सप्तम्यास्तसिः, मौलौ शिरसि, वक्त्रे मुखे, सकले वपुषि अवयव-
कार्त्तवाच्यं सकलशब्दः, सर्वावयवावच्छिन्ने शरीर इत्यर्थः ।
मानसाम्मोरुहे हृदयपुण्डरीके, चकारेण चक्षुरादीन्द्रियं समुच्चीयते;
एतेषु स्थावेषु पश्यन् भावनाप्रकर्षवशाद्विशदस्मृतिविषयं कुर्वन् ;
एतच्च “पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्” इत्यादिना
प्राकृतविषयेऽपि प्रसिद्धम् । अमृतजलधौ मृतसञ्जीवनामृतसागरे,
मज्जन् अवगाहमानस्सन्, भवाब्धि निस्तरेयं अतिवर्तितुमाशासे,
आशेषि लिङ्; चित्रमिदमेकस्मिन् जलधौ मज्जनेनान्यजलधिनित्तरण-
मिति; इदन्तु दिव्याङ्गिदर्शनमहिमेति भावः । समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनमित्युक्तलक्षणलक्षितं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, सचामृत-
जलधाविति रूपकातिशयोक्त्या भवाब्धिमिति रूपकेण चानु-
प्राणित इत्यङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अमृतजलधौ मज्जनित्यत्र च
पादाराविन्दयुगलं शिरसिकृतं ध्यात्वाऽमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवसु-
खमासीतेत्यादिकमनुसन्धेयम् । प्राकृतेऽपि हि विषये ‘आनन्दसान्द्र-
ममृतप्लवनादिवाभूत्’ इत्युक्तं, ‘आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्द-
सान्द्रो लयः’ इति चोक्तम् । अत्र च—‘गुरुपादाम्बुजं ध्यायेद्गुरोरन्यं
न भावयेत्’ इत्यादिकमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

कर्माधीने वपुषि कुमतिः कल्पयन्नात्मभावं दुःखे मग्नः *किमिति
सुचिरं दूयते जन्तुरेपः । सर्वं त्यक्त्वा वरवरमुने सम्प्रति
त्वत्प्रसादाद्दिव्यं प्राप्तुं तव पदयुगं देहि मे सुप्रभातम् ॥९॥

कर्मेति ॥ हे वरवरमुने एष जन्तुः कर्माधीने कर्मोपाधिके, आगन्तुक
इत्यर्थः, अनेन आरोप्याकारस्यासत्त्वमुक्तम् । वपुषि, आत्मभावमात्मत्वं
आत्मरूपं पदार्थं वा कल्पयन्नारोपयन्, द्वितीयपक्षेतादात्म्येनारोप-
यन्नित्यर्थः ; अनेन विपरीतज्ञानमुक्तम् । कुमतिः— अन्यथाज्ञानवान्,
अत एव दुःखे मग्नस्सन् किं किमर्थं दूयते तप्स्यते, इति—अत्र मत्वेति
शेषः, इति इति मत्वा, अस्य च देहीत्यत्रान्वयः, सर्वं पूर्वोक्तमन्यथाज्ञानं
विपरीतज्ञानं तन्मूलकदुःखमज्ञानं तत्प्रयुक्तं परितपनं चेत्येतत्सर्वं
त्यक्त्वा विसृज्य सम्प्रत्यधैव मे दिव्यं तव पदयुगं प्राप्तुं सुप्रभातं मे
त्वत्प्रसादाद्देहि, पूर्वोक्तदुःखादित्यागपूर्वक्रमस्कर्तृकत्वत्पदयुगप्राप्ति-
फलकं कृपामात्रप्रसन्नत्वत्प्रसादैकहेतुकं भत्सम्प्रदानकं महाफलानु-
भवदिवसारम्भभूतसमीचीनप्रभातप्रदानं कुरुष्वेत्यर्थः । भिन्नकर्तृका-
दपि तुमुनस्साद्यत्वं पूर्वमेव निर्व्यदम् । यद्वा—एष जन्तुरित्यारभ्य दुःखे
मग्नस्सन् किमिति दूयत इत्यन्वयः । स्वयमाचार्यदेशीयस्सन् स्वात्मान-
मेवान्यसमाधिना एष जन्तुरिति निर्दिशन्, किमिति दूयते कुतो हेतो-
स्तप्स्यत इति स्वाचार्य प्रति निवेदयत इति सङ्गमनायम् । यत एवं
ततस्सर्वं त्यक्त्वा सर्वमपि दोषं निग्रहानावहत्वेन सङ्कल्प्य, त्वत्प्रसादात्
त्वदीयात्कालुष्याविरहादनुग्रहाद्वा, दिव्यमप्राकृतं, प्राप्तं स्वरूपानुरूपं,
अथ प्राप्तमिति तान्तपाठः । सुप्रभातं—सकृद्दिवा हैवास्य भवतीत्युक्त-
महादिवाप्रारम्भायमाणं तव पदयुगं मे मदर्थं देहि, पूर्वमेव जन्तुरि-

या या वृत्तिर्नसि मम सा जायतां संस्मृतिस्ते यो यो जल्प-
स्त भवतु विभो नामसङ्कीर्तनं ते ॥ या या चेष्टा वपुषि भगवन्
सा भवेद्वन्दनं ते सर्वं मूयाद्भरवरमुने सम्यगाराधनं ते ॥ १० ॥

त्युक्तायेति शेषः; महामित्येव पर्यवसितं, 'किन्तु त्वदग्रे शरणाग-
तानां परामबो नाथ न तेऽनुरूपः' इतिवदियं शैलीति द्रष्टव्यम् ।
अत्र दिव्यं तत्पादयुगं, दिव्यमङ्गिद्वयं, दिव्यं प्राप्तं तवपदयुगं इत्या-
दिना दिव्यत्वाम्यासो गुरावमानुपत्वामिसन्विकृत इति बाध्यं; गुरौ
हि मानुपत्वप्रतिपत्तिः प्रतिपिद्धा, यो गुरौ मानुपं भावमित्यादिना ।
भागवते चोक्तं "यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । मर्त्य-
बुद्धिः क्षुतं तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत्" इति ॥ ९ ॥

यायावृत्तिरिति ॥ हे वरवरमुने मम-कर्मपरवशस्य मे, मनासि-चञ्च-
लत्वादिधर्मभूयिष्ठतया प्रसिद्धे चेतसि; या या वृत्तिर्जायतां-स्वस्वसाम-
ग्र्यनुगुणं यद्यज्ज्ञानं जननाहं, अहं लोट्; सा स्वकारणवशादवर्जनीयो-
त्पत्तिकं तज्ज्ञानं ते संस्मृतिर्जायतां-स्मृतिमुखकरस्य तव समीचीनस्मृति-
रूपा उत्पद्यतां, अद्य प्रार्थनायां लोट्; जायतामित्यत्र 'यद्यत्पापं प्रतिजहि
जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे' इत्यत्रेव द्विर्वचनाभाव इति द्रष्टव्यम् । विभो-
स्वामिन्, मम यो यो जल्पो भवतु स्वस्वकारणवशाद्यद्यदसङ्गतमापण-
मुत्पत्त्यहं, अहं लोट्, अत्र जल्प इति न व्यावर्तनं किन्त्वर्थकथनं, स
जल्पस्ते नामसङ्कीर्तनं भवतु-कीर्तनीयस्य तव नाम्नां समीचीनतमो-
च्चारणरूपमुत्पद्यतां, अद्य प्रार्थनायां लोट्; जल्प इत्यनुसारात्स इति
पुंलिङ्गं, 'पर्यायेण तत्तल्लिङ्गमुपाददत इति कामचारः' इत्युक्तेः;
भगवन्-परमपूज्य, प्रार्थितार्थनिर्वहणौपविक्रमाहात्म्यानिधे वा; मम
वपुषि-'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इति कुर्वद्रूपे
मच्छरीरे या या चेष्टा स्वस्वकारणाधीना हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थ-

अपगतमदमानैरन्तिमोपायनिष्ठैराधिगतपरमार्थैरर्थकामानपेक्षैः ।

निखिलजनसुहृद्भिर्निर्मितक्रोधलोभैर्वरवरमुनिभृत्यैरस्तु मे नित्य-

योगः ॥

॥११॥

स्पन्दरूपा, भवेत् उत्पत्त्यर्हा—अर्हे लिङ्, सा ते वन्दनं भवेत्—सा चेष्टा सर्वोत्कृष्टस्य तव प्रणामरूपा उत्पद्यतां, प्रार्थनायां लिङ् । सर्व उक्तमनुक्तञ्च कर्तुं; ते सम्यगाराधनं भूयात्—त्वद्विषयसमीचीन-प्रीणनं भूयात्, आशिषि लिङ्; आराधनं हि स्मृतिकीर्तनप्रणामादि समवायः; अत्र च मम स्वैरचारस्त्वदाराधनवत्प्रीतिकरस्यादित्यर्थ इति व्याख्यानं संस्मृत्यादिशब्देषु लक्षणाप्रसङ्गात् स्वाधिकारविरोधात् सम्प्रदायविरोधाद्धोकक्षोभप्रसङ्गाच्चोपेक्ष्यम् । तत्स्मृत्यादिप्रार्थनकरणे त्वन्यस्मृतिविरहोऽपि पृथक्प्रार्थनीय इति गौरवमिति मत्वा चोत्पद्यमानसर्वविधव्यापारस्यापि प्राप्तविषयविषयकत्वावच्छिन्नोत्पात्तिप्रार्थनं कृतमिति ध्येयम्॥ अत्र—‘दास्याभिमानोऽनुब्रज्या श्रवणं कीर्तनं स्मृतिः’ इतिवचनं, “आत्मनो ह्यतिनीचस्य योगिध्येयपदार्हताम् । कृपयैवोप-कर्तारमाचार्यं संस्मरेत्सदा । यच्च कर्म तदर्थं तद्विष्णोराराधनात्परम् ॥” इत्यादिकञ्च वचनमनुसन्धेयम् ॥ यद्वा—मम मनसि या या वृत्तिर्यद्य-ज्ज्ञानं सा ते संस्मृतिर्जायतां, तज्ज्ञानं त्वत्स्मृतिरूपं सदुत्पद्यतामित्यादि-र्थः; न तु जायतामित्यादेरावृत्तिरभिधानवैरूप्यञ्चाश्रयणीयं, वाक्य-त्वसम्पत्तये परमविवक्षितकालविशेषस्य भवतीत्यस्याध्याहारेऽपि न दोषः । एवं—योजल्पइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यं; तात्पर्यार्थस्तु पूर्व योजनायामिवानुसन्धेयः ॥१०॥

अपगतमिति ॥ मे—एतावन्तं कालमसद्भिर्नित्ययोगवतो मयः अपगतौ मदस्मयः मानो गर्वापरनामा उत्कृष्टजनावमानहेतुरहङ्कारश्च येषां तथो-क्तैः; अन्तिमोपाये तदीयाभिमानविषयत्वलक्षणचरमोपाये निष्ठा नितरां

स्थितिर्येषां तथोक्तैः, इयं हि निष्ठा भदमानापगमकाष्ठादशामाविनी ।
 आधिगतः अशेषतःप्राप्तः परमार्थस्त्वोत्कर्षाधिगम्यतदायकैर्द्वयैरूप-
 पुरुषार्थो यैस्तथोक्तैः, इदं चान्तिमोपायेत्युक्तोपायनिष्ठानुत्पत्तौपेयकाष्ठा-
 लामकीर्तनम् । ‘यत्र नान्यत्पश्यति’ ‘स्थितेऽरविन्दे’ इत्यादिन्यायमभि-
 सन्धायाह—अर्थकामानपेक्षैरिति ; उपायोपेयान्तरविमुखैरित्यर्थः ।
 ‘अहङ्कारार्थकामेषु’ इत्यत्रेव अर्थकामौ उपायोपेयान्तरात्मकौ ग्राह्यौ,
 यद्वा—प्राप्तिद्वारेवार्थकामौ विवक्षितौ ; निखिलजनेषु अनुकूलप्रतिकूल-
 मध्यस्थेषु प्राणिषु, सुहृद्भिः हितैषिभिः ; अर्थकामार्थं लौकिकजनानपे-
 क्षिणामपि ‘सुहृदं सर्वभूतानाम्’ इत्युक्तशेषिशैल्यनुरोधिनां तेषु हितैषि-
 त्वमुच्यते, तत्र चानुकूलविवक्षा दृष्टान्तार्था । निर्जितौ क्रोधो मनःप्रज्व-
 लनं लोभः स्थितस्य विनियोगनिरोधिकेच्छा च यैस्तथोक्तैः ; अनेना-
 वर्जनीयस्वभावभूतहितैषित्ववशाल्लौकिकोपसरणे तत्कृतेनानादरेण न
 क्रुध्यन्ति, स्वीयं च हितानुशासनं तेभ्यो विनियोक्तुमिच्छन्तीत्युच्यते ।
 वरवरमुनिभृत्यैर्वाधूलवरदनारायणप्रभृतिभिः, अन्तरङ्गनिरूपकत्वप्रकर्ष-
 विवक्षया च वरवरमुनिभृत्यत्वेन निर्देशः ; नित्ययोगः—पादोपधानपाद-
 रेखादीनामिवानपायसंश्लेषः, अस्तु भूयात् । अत्र च—“विशेषाद्विष्णुम-
 क्तेषु दम्भं लोभं नृशंसताम् । क्रोधमीप्यां मदं मानं साम्यं च परिवर्ज-
 येत् ॥ प्रपन्नैश्चान्यभजनाद्युक्तापायसमन्वितैः । वैष्णवो वर्जयेत्सङ्गं
 प्रच्युतास्ते ह्यवैष्णवाः ॥ अभक्तमच्युतस्यापि नावमन्येत कश्चन ॥
 हितं वा बोधयेत्साधोर्दद्याद्वा किञ्चिदोप्सितम्”—इत्यादिकं, “विशिष्ट-
 परमैकान्ती ज्ञानवैराग्यभक्तितः । तादृशैरेव कुर्वीत सहसङ्गयनादिकम्”
 इत्यादिकं, ‘गुरौ तत्प्रियवत्सलः’—इत्यादिकञ्च भरद्वाजवचनमनुसन्धेयम् ॥

अत्र च—उन्मीलितपद्मगर्भेत्यादिषु नित्ययोग इत्यन्तेषु षट्सु श्लोकेषु
 स्वशिरसि स्वाचार्यकर्तृकतच्चरणप्रदानप्रार्थनं, तस्मिन् सर्वविधचन्द्रार्क-

इति स्तुतिनिबन्धेन सूचितस्वमनीषितान् ॥ श्रुत्यान् प्रेमा-
द्रया दृष्ट्या सिद्धान्तं चिन्तयामि तम् ॥ ॥१२॥

अध्यवसायः, तस्य सर्वदेशसर्वदेहसर्वकरणेषु सर्वदा प्रतिभासप्रयोजक
भावनाप्रकर्षपर्यन्तयुक्तध्यानसन्ततिप्रार्थनं, तत्प्रसादाधीनसकलविरोध
निवृत्तिप्रार्थनं, तद्विषयकसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनं, तद्विवृद्धिहेतुतदीयनित्य-
योगप्रार्थनं च-इति पडर्याः प्रतिपादिताः । एते च 'मन्त्ररत्नं प्रयच्छ-
न्तम्' इति प्रस्तुतमन्त्ररत्नतात्पर्यविषयीभूतार्था इति तदीयपदसङ्ख्याप्र-
त्यभिज्ञापकप्रकृतश्लोकसङ्ख्याया स्फोर्यते । तत्र पादयुग्मं दिशस्वि-
त्यनेन चरणौशरणंप्रपद्य इत्यस्यार्थस्फोरितः ; प्रार्थनामतिर्हि शर-
णागतिः । त्वमेवन्धुरित्यादिना च नारायणशब्दार्थ उक्तः ; माता-
पितेत्युपक्रम्य सर्वनारायण इति हि श्रूयते । अग्रेपश्चादित्यादिना
च चतुर्थीलक्षिता कैङ्कर्याक्षिप्तपरमभक्तिरुक्ता । कर्माधीन इत्यादिना
च नमश्शब्दविवक्षिता विरोधिनिवृत्तिरुक्ता । यायावृत्तिरित्या-
दिना च चतुर्थीलक्षितं कैङ्कर्यमुक्तम् । अपगतमदेत्यादिना तु अति-
निषिद्धविशेषणविशिष्टस्य कैङ्कर्यप्रतिसम्बन्धित्वतात्पर्यगर्भनारायण-
शब्दार्थो नमश्शब्दार्थो वा स्फोरितः । लोढाद्यन्तपदेश्य तत्राध्या-
हृत-स्याम्-पदार्थ उक्त इत्यनुमन्धेयम् ॥११॥

एवमाचार्यविषयस्तुतिबन्धोऽनुभूतः, अथ तज्ज्ञानितप्रेमवन्त-
माचार्यं वरवरमृनिमनुभवति—इतीति ॥

इतिशब्दोऽयं पूर्वपट्टलोक्यर्थपरामर्शी, न तु शब्दस्वरू-
पपरामर्शी, तत्र हि त्वमेवन्धुरित्यादयो यायावृत्तिरित्यादिश्लोकान्ताश्च-
त्वारश्श्लोकाः शनकेऽपि पाठिताः; आद्यन्तयोरपि हि तत्तत्साहचर्यात्
कर्मन्नरास्मृतेश्च देवराजशूरकर्तृकत्वं न्याय्यम् । यद्वा—शब्दस्वरूप-
परामर्श्यं वाऽयमितिशब्दः, स्तोत्राणां अन्यसौष्ठवप्राप्त्या देवराजगुरु-

अयं भृत्यानुज्ञाप्य कृत्वा चेतश्शुभाश्रये ।

शयनीयं परिष्कृत्य शयानं संस्मरामि तम् ॥१३॥

प्रणीतश्लोकानामेव स्तुत्यर्थमुपादानसम्भवात् । स्तुतिनिबन्धेन-श्लोक-
पट्टात्मना स्तुतिरूपप्रबन्धेन; सूचितानि स्वमनीषितानि स्वगतानुसन्धानानि
यैस्तथोक्तान् ; स्वमनीषितशब्दोऽत्र स्वगतानुसन्धानवाची, तेन
पट्टल्लोक्यां परोक्षपरोक्षनिर्देशोपपत्तिः; सूचितस्वमनीषितानित्यत्र च
प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या सूचितस्वस्वमनीषितानिति लभ्यते, तेन
पट्टस्वपि श्लोकेषु अस्मच्छब्दस्यैकवचनान्ततोपपत्तिः; पादतद्वेत्ताभूत-
योर्वरदनारायणरामानुजमुन्योः पादयुग्मप्रदानादिप्रार्थनानपेक्षया पण्णा-
मेव च प्रकृतस्तुतौ अन्वय इति स्फोरणाय श्लोकानां पट्टसङ्ख्याध-
यणमिति बोध्यम् । भृत्यान् क्रयविक्रयार्हत्वं स्वस्मिन् मन्यमानान्; प्रेमा-
र्द्रया-स्नेहार्द्रया, एतेन तदनुसंहितेषु मन्धुत्वादिषु सस्वित्वमेव 'बोधयन्तः
परस्परम्' इत्युक्तप्रयोजनविशेषप्रयोजकतया वरवरमुनेः स्वहृदयारूढ-
मिति ध्वन्यते; दृष्ट्या-कटाक्षेण; सिद्ध्यन्तं-आर्दीकुर्वन्तं, दूयतेजन्तुरित्ये
तदपेक्षया सिद्ध्यन्तमित्युक्तिः, परितप्तस्य हि सेकापेक्षा; तं वरवरमुनिं,
चिन्तयामि-स्मरामि; तापार्तोन्मूलशायिनमितिन्यायेन सिद्ध्यन्तश्चिन्तनं
हि तापशान्तिहेतुरिति भावः । अत्र स्तोतृषु प्रेमार्द्रदृष्टिसेकोक्त्या
परकृतस्तोत्राहितहर्षो व्युदस्तः । अनेन-'स्तूयमानो न हृष्येत्' इत्या-
दिशास्त्रार्थोऽनुष्ठितो भवतीति सूचितम् ॥१३॥

अयेति ॥ अयं-पूर्वोक्तदिशा रात्रौ यामद्वयातिवाहनानन्तरं; तद्वक्तं
काव्ये-"सरसमनसस्तत्त्वान् सत्त्वोत्तरानभिनन्दयन् परिषदि परं धन्यो
नित्ये मुनिः प्रहरद्वयं" इति । भृत्यान् पूर्वोक्तान् अनुज्ञाप्य, णिजर्थस्त्ववि-
वक्षितः, 'ज्ञानयोगे', चुरादिषु पठितं, अनुज्ञायेत्यर्थः; यद्वा शिष्ये-
ष्वपि प्रेमार्द्रयेति सूचितसस्वित्वाभिसन्धिनाऽनुज्ञाप्येति णिजन्तं प्रयुक्तं,

ते ह्यनुजानन्ति, तांस्तथा कृत्वेत्यर्थः । अथवा-शुभाश्रये पूर्वोक्ते चेतः कृत्वा भृत्याननुज्ञाप्येति योजनीयं; शुभाश्रयभूतेन भगवता भृत्याननुज्ञाप्येत्यर्थः, कृत्वा चेतश्शुभाश्रय इत्येतच्च पूर्वोत्तरान्वायि स्वस्थाने च तिष्ठति; तत्र पूर्वान्वयो दर्शितः, स्वस्थाने स्थितस्य च 'यामिन्यां योगकाले तु' इत्याद्युक्तयोगं कृत्वेत्यर्थः; यामिन्यां योगश्च शाण्डिल्येनोक्तः—“ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्मा तथेदृशः । तत्सम्बन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः ॥ योगो नामेन्द्रियैर्वैश्वदेवैर्ब्रह्मणि संस्थितिः॥” इति । अत्र पुष्करेक्षणादिकं शुभाश्रयविशेषणमुपसंहार्य; शुभाश्रये चेतः कृत्वा शयनीयं परिष्कृत्य शयानं तं संस्मरामीत्युत्तरश्रान्वयः । शयनीयं शयनं, परिष्कृत्य अलङ्कृत्य ; आसनात्पर्यङ्काच्छयनीयमर्थान्तरं, तथा च पूर्वोक्ताद्योगयोग्यासनादुत्थाय शयनं प्राप्येत्यर्थः; “ततस्सज्जीकृतं भृत्यैः शयनीयं विभूषयन्”—इति च काव्ये ॥ तथा च भृत्यप्रयाससाफल्यचिकीर्षयैव शयनीयाम्युपगमो न तु तत्र तात्पर्यमित्ययमर्थो लभ्यते । शयनीयं परिष्वज्येति केचित् पठन्ति, स तु पाठोऽर्थस्वारस्यविरहात्काव्यगतसमानप्रकरणस्थनिर्देशवैधट्याच्चोपेक्ष्यः । शुभाश्रये चेतसः करणं शयानत्वञ्च समकाल एवेति लब्धम् । तथा च यतिधर्मसमुच्चये शीनकः—“शरणं न कुर्यात् न कारयेत्, कृतं प्रविशेत्, अथ ब्रह्मोपासीत, तच्चित्त एव शयीत” इति । संस्मरामि-अनुज्ञाप्येति बहिर्गमनमुचितेन दर्शनानवसरेण स्मरणमेव प्राप्तकालमिति श्रीमान्सुखसुप्त इत्युक्तदिशा तात्कालिकशोभातिशयविशिष्टतया स्मरामीत्यर्थः ॥१३॥

निगमे दिनचर्यानुसन्धानफलमाह—दिनचर्येति ॥ इमां—परेष्टुः पश्चिमे याम इत्यारम्य शयानं संस्मरामितमित्यन्तसन्दर्भरूपां तादृश-सन्दर्भप्रतिपादितां वा; दिव्यां दिविभगां, अष्टष्टसंसारदोषगन्धायां

दिनचर्यामिमां दिव्यां रम्यजामातृयोगिनः ।

भक्त्या नित्यमनुध्यायन् प्राप्नोति परमं पदम् ॥१४॥

इति

श्रीदेवराजगुरुविरचिता

उत्तरदिनचर्या

समाप्ता.

श्रीः

नित्यविभूतावेव सम्भावितामत्र प्रायेण दुर्लभाम्। अस्याश्च दौर्लभ्यं
भरद्वाजपरिशिष्टे अभिहितं—“सुसूक्ष्मत्वाद्गुरापत्यान्महत्त्वाद्गौरवादपि ।
मयाऽयं परमो धर्मः प्रोक्तस्तिद्धयै पुनःपुनः॥” इति; “परमैकान्तिनां
धर्मः कृते पूर्णः प्रवर्तते । क्षीयमाणः क्रमेणायं कलौ स्थास्यति वा न
वा । नानाकामान्वितज्ञाना नानादैवतयागिनः । नरा भगवदैकान्त्यं नां
स्थास्यन्ति कलौ युगे । परं भागवतं वर्त्म दृष्ट्वापि कलिमोहिताः ।
प्रभवन्ति न विद्वांसस्त्यक्तुं पूर्वानुवर्तिनीम् । भविष्यन्ति कलौ केचित्
स्वधिदैकान्तिनो हरौ । मोहयिष्यन्ति च परे कुतर्कैस्तान् कुदृष्टयः॥”
इति च । यद्वा-‘दिव्यां दिव्यशास्त्रगणेषु च’ ‘दिव्यागममयापि वा’ इत्युक्त-
दिव्यशास्त्रसिद्धत्वात् दिव्यत्वं विवक्षितं; दिग्गदित्वाद्यत्प्रत्ययः । रम्य-
जामातृयोगिनः—निष्कृष्टसत्त्वैकनिष्ठस्य भगवतो वरवरमुनेः; दिनचर्या-
अहोरात्रक्रियाप्रतिपादककृतिं, वासवदत्तादिशब्दबहुपचारात् दिनचर्या-
शब्दः तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते; अहोरात्रक्रियायां वा; दिनादिशब्दानां हि
रात्र्यादिशब्दासमाभिव्याहृतानामहोरात्रपरत्वं रात्र्यादिशब्दानां च दिना-
दिशब्दासमाभिव्याहृतानामहोरात्रपरत्वं ‘पडहैर्मासा भवन्ति’ ‘तिलो
रात्रीर्न दुहन्ति’ इत्यादिषु दृष्टम् । यद्वा-अहोरात्रकर्तव्येषु अभिगमनादिषु

पञ्चम अहःकर्तव्यानां भूयस्त्वादिनचर्येति भूयसा व्यपदेशो मह्यग्रामा-
 दिवदिति द्रष्टव्यम् ; आहिकादिशब्देऽप्ययं न्यायोऽनुसन्वेयः ; । नित्यं
 प्रतिदिनं, भक्त्या-आराध्ये भगवति आराधके वरवरमुनौ आराधन-
 रूपे पाञ्चकालिककर्मणि च गौरव्यप्रतिपत्तिसहकृतनिरतिशयप्रेम्णा;
 अनुध्यायन्-अनवरतमनुसन्दधानः पुरुषः, यावज्जीवं होतव्यस्याग्निहो-
 त्रस्य सायंप्रातर्व्यवस्थावद्यवस्थानिरासाय अनुध्यायन्नित्युक्तं; अत्र
 लक्षणहेत्वोरिति शत्रादेशः । ईदृशदिनचर्यानुष्ठानं हि 'यद्यदाचरति
 श्रेष्ठः' इत्यादिन्यायेन शक्तानां पाञ्चकालिकानुष्ठाननिष्ठापर्यवसानमुखेन
 सिद्धोपायाधिकारं पूरयत् फलसिद्धिप्रयोजकं भवति, अशक्तानां त्वनुष्ठा-
 नकार्यकरं भवति । यद्यपि-पाञ्चकालिककर्मणः स्वतन्त्रोपायत्वमवगम्यते-
 यथा "अच्छिद्रपञ्चकालज्ञाः पञ्चयज्ञविचक्षणाः । पूर्णे वर्षशते धीराः
 प्रामुषन्ति यथाऽञ्जसा॥" इति लक्ष्मीतन्त्रेऽभिहितम् । तथा शाण्डिल्यो
 ऽप्याह—“सर्वधर्मान् समुत्सृज्य पाञ्चकाख्यमनुव्रताः । व्यामिश्रयोग-
 निर्मुक्ता गच्छन्ति पुरुषोत्तमम्॥” इति । तथाऽपि--भरद्वाजादिभिस्ति-
 द्दोपायनिष्ठेन फलरूपतयैव तेषां कर्तव्यत्वमुक्तम्--“अथ स्वधर्मनि-
 रतः प्राज्ञो भक्तस्मुलक्षणः । सत्सेवाभिरतो ह्येव प्रपन्नस्तिद्धिमामु-
 यात्॥” इत्युपक्रम्य प्रपन्नधर्मानुक्त्वा, “कृत्वाभिगमनं पूर्वमुपादाय च
 सम्पदः । इष्टार्थस्य च युञ्जानो भागैः कालं विनोदयेत्” इत्यादिना ।
 अत्र हि विनोदनोक्तिः फलरूपत्वाभिप्रायेण । पराशरश्चाह--“उपा-
 यमावात्सन्त्यज्य स्वकर्मादिचतुष्टयम् । कर्म कुर्यादसक्तस्सन् सन्तुष्टश्चै-
 परमात्मनः” इति । अत्र तच्चकुर्यादित्यनुक्त्वा कर्मकुर्यादित्युक्तिः
 क्रियमाणकर्मणस्त्यक्तेभ्यः कर्मान्तरत्वाभिप्रायेण । तदुक्तं भरद्वाजपरि-
 शिष्टे-‘बाह्यसदसतां नास्ति भेदः प्रायेण कर्मसु । सङ्कल्पादेव सिद्धानि
 स हेतुर्बन्धमोक्षयोः’ इति । अतो नोपायान्तरान्वयप्रसङ्गः, विनियोग-

पृथक्त्वन्यायेनापि नोपायान्तरान्वयप्रसङ्ग इति ध्येयम् । परमं पदं
 प्राप्नोति-‘सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु’-इत्यादिना सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रतिपा-
 दितं तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तं ; पर्वत्रयात्मकप्राप्यासिद्धेर्निर्विघ्न-
 देशभूतस्थानं, प्राप्नोति-साध्यवृद्धिलक्षणप्रकर्षेणाप्नोति । अत्र च-प्राप्नो-
 ति परमं पदमित्यनेन ‘अथ वृत्तिमिमां शश्वत्कुर्वाणो विगतव्यथः ।
 विमृच्य देहं प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्’-इति भरद्वाजवचनं प्रत्यु-
 मिज्ञाप्यते । भक्त्या दिनचर्यामनुध्यायन्नित्यत्र च “यश्चेमां संहितां
 पुण्यां शृणुयाच्छ्रावयेत वा । स मुक्तस्तत्सर्वपापेभ्यस्तत्सर्वान्कामान् सम-
 श्रुते’-इति भारद्वाजवचनं, ‘वृत्तिं सन्तोऽनुभूयेमामनुरूपामिहात्मनः ।
 परश्च चानुमोदन्ते परमेण विपश्चिता’-इति भरद्वाजपरिशिष्टवचनञ्चा-
 नुसन्धेयम् । वचनेषु च-तद्विष्णोः परमं पदमित्यनेन परमे-
 व्योमन्नित्यस्य, सर्वान्कामान्समश्रुत इत्यनेन सोऽश्रुते सर्वान्कामानि-
 त्यस्य, परमेणविपश्चित्यनेन सहवृत्तणाविपश्चितेत्यस्यार्थश्चोपबृंहित
 इति रमणीयम् ॥१४॥

स्वयं प्रमाणेऽप्याचार्ये रम्यजामातृयोगिनि ।

स्मृतिप्रपञ्चनं तज्ज्ञास्तुप्यन्त्विति मया कृतम् ॥

इति

श्रीबाधूल्वारराववमूरिविरचितायां

दिनचर्याव्याख्यायां सदाचारदीपिकाख्यायां

चत्तरदिनचर्याविभागः

समाप्ता चेयं दिनचर्याव्याख्या

श्रीः.

दिनचर्याशोधनपत्रम्.

पु.	प.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२—	४	चम्पु	चम्पू
„—	२०	स्तोमि	स्तौमि
३—	२२	परमेकान्ती	परमैकान्ती
५—	४	आयात	आयान्त
९—	५	विज्ञानतो	विज्ञानता
„—	१२	ऊपश्लिष्टं	उपश्लिष्टं
११—	९	पाराशरो	पराशरो
१२—	२०	रोमच्चो	रोमाच्चो
१३—	२०	सन्तोपात्	सन्तोपात्
१७—	१९	ग्रन्थस्वरसात्	ग्रन्थस्वारस्यात्
१९—	२४	स्वरूप रूप	स्वरूपरूप
२०—	५	प्रपद्येत	प्रपद्येत
२०—	२२	अतिलस्येश्वरा	अतिलस्येश्वरी
२३—	११	प्रमाणान्युपोद्धात.
२३—	१३	वनसन	वनपण
२४—	१५	अपति	अपेति
„—	२२	वननममभि	वननमभि
२६—	२०	कामाय	काम्या च
२७—	६	याज्ञा	याद्या
३३—	११	विहगनृपम	विहगनृपम
३४—	५	अनशिश्रानिकेत	अनशिरानिकेत
३९—	२०	प्राग्ने	पाग्ने
„—	२१	विशेषानुज्ञा	विशेषानुत्तरदा

३६—१२	भोयत्व	भोन्यत्वं
॥ —१७	रागण	रागेण
॥ —२२	कामाददोष	कामादिदोष
४७— ८	रूपमिति	रूपमिति ;
४८— २	कूरादि	कूराधि
४९—१४	कूरादि	कूराधि
॥ —१९	मुखमादियेषां	मुखमादिर्येषां
५०—११	भावबन्ध	भावबन्ध
॥ —१७	करणान्तं	करणान्तरं
५१—२५	चेति	चेति
५२— ५	सहिष्णु	सहिष्णु
५३— ४	पदाब्ज इत्यत्र भवदीयानां
५३—१३		पदाब्जेष्वित्यर्थ इत्यपि वदन्ति
५४— ४		अहिंसासत्य
॥ — ५		तेनचोद्देश्यतावच्छेदकन्याप-
॥ —१६		प्रवक्त [कर्त्तुं
॥ —२०		स्मर्तुं
॥ —२३	साधुत्वं	न्याय्यं
५५— ६		साधुत्वं
॥ —१८	गोष्टे	तदधिकारभू
॥ —२१		गोष्ठी
॥ —२५		भवति
५६— १		योऽसौ
॥ —११		क्रियया
॥ —२४		स्वित्तत्त्वनुसन्धेयम्
		भगवदपचारत्व

५६—२६	विभानक्रोपाभयो
५८—२२	बहिश्च	बहिश्च
५९— ६	भवामि	भवामि
॥ —१५	व्याख्यानादन्त	व्याख्यानात्, अन्त
६०—१०	नञ्च	नञ्च
॥ —१८	कर्तुं	हर्तुं
॥ —२१	पार्षस्य	पापस्य
६१—२४	शुद्ध	शुद्ध
६२—१४	आत्तदोष	आत्मदोष
॥ —२०	॥	॥
६३—२०	कार्यकारणो	कार्यकरणो
॥ ॥	शक्तिमुत्पा	शक्तिमुपपा
॥ —२४	प्रकाश	प्रकार
६६— ७	वितरणौपाधिक	वितरणौपाधिक
॥ —१०	दयायाः	दयायात्
॥ — ८	उपात्त	उपान्त्य
७१— ६	नांकाङ्क्षं	सांकाङ्क्षं
॥ —२३	दक्षाद	दक्षादि
७७— ४	शाशिता	शासिता
७८—२१	पितृवत्	पितृवत्
॥ —२३	इत्यादि कं	इत्यादिकं
८४—२५	परामर्श्ये वाय	परामर्श्यवाय
८५—१५	आर्द्रा	आर्द्रा
८६—२०	सूचितेन	सूचितेन
८७—२२	महारोत्र	महोरात्र